

Akadémiai Doktori Értekezés Tézisei

Tóth Ágnes

**Németek Magyarországon
1950-1970**

Budapest, 2017

I. Historiográfiai előzmények, célkitűzés

Az alábbiakban a magyarországi német kisebbség legújabb-kori történetével foglalkozó szakirodalom tartalmi súlypontjait – historiográfiai-bibliográfiai kutatások, átfogó, korszakokon átnyúló művek, a német kisebbség általános politikai, gazdasági-társadalmi helyzete –, és módszertani megközelítéseit foglalom össze.¹ Ezen beleül a munkámban érintett tematikára és időintervallumra összpontosítok, s a '80-as évek elejétől megjelent hazai és nemzetközi szakirodalom részletesebb ismertetésére szorítkozom. Az egyes témák kapcsán hivatkozott művek esetében nem a teljességre, inkább a tematikai és módszertani sokféleség áttekintésére törekszem.²

Nem vontam be a historiográfiai elemzés körébe az ún. honfitársi (landsmannschaftlich) történetírás műveit, és a Heimatbuchokat. Azért döntöttem így, mert ezek a művek nagyrészt település és családtörténeti kérdéseket vetnek fel, s bár gyakran fontos, érdekes, máshol nem elérhető dokumentumokat, tényeket közölnek a mikro-történetírás számára, nem szakmunkák, színvonaluk egyenetlen, műfajuk tekintetében pedig rendkívül sokszínűek. Másrészt ezeknek a munkáknak a nagy része a kortársaknak (Erlebnisgeneration) a történésekben játszott szerepét értelmezi, korábbi tetteiket igazolja. A folyamatokat, az eseményeket a saját lokális világukat érintő hatásokon keresztül, szubjektíven szemlélik. Ezeknek a műveknek a célja sem az adott település történetének, társadalmi viszonyainak a föltárása volt, sokkal inkább a kitelepítettek retrospektív kimerevített haza-képének őrzése.³

¹ A historiográfiai áttekintés keretében részletesen nem foglalkozom azokkal a munkákkal, amelyek a fogalomtisztázás és fogalomhasználat, illetve a kisebbségi kérdés alkotmányjogi aspektusaival foglalkoznak.

² Holger Fischer tanulmányában az 1981-1990 között megjelent, Magyarország történetével foglalkozó németországi szakirodalmat tekinti át. A 134 munkából 37 (27,6%) kapcsolódik a magyar történelem nemzetiségi és kisebbségi problémáihoz, s értelemszerűen ezeknek csak egy része foglalkozik a német kisebbséggel. Ezek közül több mű szintén nem a trianoni Magyarország területén élő németekre, hanem a mai Szlovákia, Románia vagy Szerbia területén élőkre fókuszál. A szerző a kisebbségekkel foglalkozó műveket az alábbi csoportosításban elemzi: historiográfiai-bibliográfiai kötetek, a fogalmak tisztázásával, azok gyakorlati alkalmazhatóságával, a kisebbségi kérdés alkotmányjogi aspektusaival, a nemzetiségi kérdés, így a magyarországiak általános történelmi-politikai-társadalmi vetületeivel, földrajzi-térbeli elhelyezkedésükkel, illetve a szűkebb értelemben vett gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozók. – Fischer, 1997. 65-81.

³ Erre vonatkozóan bővebben lásd Wolfgang Kessler: Ost- und südostdeutsche Heimatbücher und Ortsmonographien nach 1945. Eine Bibliographie zur historischen Landeskunde der Vertreibungsgebiete. München, de Gruyter. 1979., Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung. (Hrsg. Mathias Beer.) Tübingen, V&R Unipress Verlag. 2010., Oroszné Takács Katalin: Zwischen Mythos und Realität. Historische Kulminationspunkte in Heimatbüchern der ungarndeutschen Vertriebenen. In: Migration im Gedächtnis: Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben. (Hrsg. Márta Fata.) Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 2013. 135-154. és Oroszné Takács Katalin: Heimat im Buch: Ungarndeutsche Heimatbücher als Antwort auf die Fragen der Migration. In: Wandel durch Migration. (Szerk.

A *historiográfiai, bibliográfiai kutatások* nyilvánvaló hozadéka, hogy egyrészt együtt láttatják az addigi eredményeket, megmutatják az adott kutatási terület állapotát, milyen kérdésfeltevésre, milyen módszertannal, milyen válaszok születtek. Másrészt rávilágítanak a fehér foltokra, ami által újabb kutatásokat inspirálnak. Ösztönzőleg hatott a magyarországi kisebbségtörténeti kutatásokra az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi, Közművelődési Kutató- és Dokumentációs Központja Bibliográfiai munkacsoportjának a '70-es évek végén megkezdett tevékenysége, amely egyúttal a nemzetiségi alap- és szakkönyvtárak koordinációs központjává is vált. Az általuk megjelentetett „Nemzetiségek Magyarországon” című többkötetes, több ezer oldalas, több tízezer adatot magában foglaló komplex kiadvány a kutatásokat hatékonyan segítette. A Käfer István vezetésével szerkesztett kötetek 1983-tól folyamatosan jelentek meg, s a németek, a románok, a szlovákok és a délszlávok (szerbek, horvátok, szlovének) életéről szóló bibliográfiai adatokat ölelik fel az 1945–1975 közötti időszakban. Tartalmazzák a napi és hetilapok, folyóiratok nemzetiségi vonatkozású cikkei, tanulmányait, a megjelent önálló köteteket, valamint a témáról külföldön napvilágot látott írásokat.⁴

Lényegesen nagyobb volumenű és jelentőségű a Teleki László Alapítvány és a müncheni Südost-Institut közös projektje, amelynek keretében nemcsak a Habsburg Monarchia utódállamai 35 kisebbségi csoportjának 1918-1990 közötti történetéhez kapcsolódó művek bibliográfiáját dolgozták fel, de a kötet első fejezetében a témához általánosabban kötődő műveket is közlik, továbbá számos térkép, statisztikai összeállítás segíti a további tájékozódást.⁵ Fontos lett volna – ami a projektet vezető, Dippold Péter és Gerhard Seewann⁶ eredeti elképzelése volt – a bibliográfiai kézikönyv folyamatosan aktualizált és új tartalmakkal bővített adatbázisának online elérhetősége. Ezt azonban anyagi erőforrások hiányában nem sikerült megvalósítani.

A nemzetiségi problémák *átfogó, korszakokon átnyúló, regionális szintű* vizsgálatai közül kiemelkednek a *Németek és magyarok, mint nemzeti kisebbségek a Duna-medencében 1918-1980*, illetve a *Kisebbségi kérdés Dél-Európában* című nemzetközi kutatások. A

Radek Tünde– Szilágyi–Kósa Anikó.) Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára. 2016. 205-219.

⁴ Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Budapest, Kossuth Kiadó. 1993. 17. A német nemzetiség történetére vonatkozó bibliográfia elsőként, 1983-ban jelent meg. Németek Magyarországon 1945–1975. Bibliográfia. (Szerk. Käfer István.) 1-2. kötet. Budapest, Állami Gorkij Könyvtár. 1983.

⁵ Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas. (Hrsg. Gerhard Seewann–Dippold Péter.) Band 1-2. München, R. Oldenbourg Verlag. 1997.

⁶ Gerhard Seewann pályájára vonatkozóan lásd „A különböző kultúrák együtt-létezése, egymásra hatása óriási élmény volt számomra.” Beszélgetés Gerhard Seewannal. Az interjút készítette Tóth Ágnes. – Aetas, 2010. 1. 182-192.

tanulmánykötetekben közzé tett eredmények jól jelzik azt a változást, ami a két projekt között eltelt évtizedben a kisebbségkutatás területén végbement. A német és magyar kisebbségek helyzetére fókuszáló vizsgálat kiindulópontja az volt, hogy a fogalmak tisztázását össze kell kötni a módszertani megújítással, a problémák leíró interpretálása helyett keresni kell a különböző értelmezési lehetőségeket és az etnikai csoportok viselkedését, szociális helyzetét az adott terület gazdasági, társadalmi folyamataiba beágyazva kell vizsgálni. Nagy hangsúlyt kapott az is, hogy adott társadalmon belüli etnikai törésvonalak megállapítása érdekében megkerülhetetlen az összehasonlító módszertan alkalmazása. Ennek megfelelően a munka eredményeként közzé tett tanulmányok a kelet-közép-európai államok modernizációjának keretében helyezték el a kisebbségi kérdés alakulását. A nemzetiségek szempontjából mindkét országban vizsgálták a nyelvpolitika jellemzőit, a nyelv etnikai csoportképző szerepét. Gerhard Seewann tanulmányaiban egyrészt a magyarországi nemzetiségpolitika tükrében mutatja be a németek 1918-1988 közötti helyzetét, másrészt kísérletet tesz a Kárpát-medencei német és magyar kisebbségek tipológiai sajátosságainak megállapítására.⁷ Az egy évtizeddel később megjelent, a dél-európai kisebbségi kérdéshez kapcsolódó kötet egyik súlypontját a használt fogalmak – etnicitás, nép, nemzet, identitás –, illetve a különböző csoportidentitások meghatározhatósága, a strukturális átalakulásoknak a kisebbségekre gyakorolt hatásvizsgálata képezi.⁸

A tematikai és módszertani változások jól megfigyelhetők Gerhard Seewann tanulmánykötetében is, amelyben a szerző a '70-es évek közepétől a magyarországi németek történetéhez kapcsolódó munkáit gyűjtötte össze. Kutatásainak súlypontját egyrészt a 20. századi nemzetiségpolitika főbb jellemzőinek, a kisebbségi kérdésnek a bel- és külpolitikában játszott szerepe, másrészt a magyar és különösen a német kisebbségi csoportok identitás konstrukcióit befolyásoló tényezők, illetve egyes konkrét kisebbségtörténeti események képezik.⁹

Eddig egyedül csak Gerhard Seewann vállalkozott arra, hogy a magyarországi németek történetét a középkortól a kétezres évek közepéig monografikusan feldolgozza. Kétségtelen,

⁷ Gerhard Seewann: Das Ungarndeutschtum 1918-1988. és Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980. In: Aspekte ethnischer Identität. (Hrsg. Edgar Hösch–Gerhard Seewann.) München, Oldenbourg Verlag, 1991. 299-323., 395-409.

⁸ Minderheitenfragen in Südosteuropa. (Hrsg. Gerhard Seewann.) München, Südost-Institut–Oldenbourg Verlag, 1992.

⁹ Gerhard Seewann: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Budapest, Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000.

hogy az utóbbi években németül és magyarul is megjelent monumentális munka az eddigi legnagyobb vállalkozás.¹⁰

A monografikus igényvel írott művek nagy előnye, hogy a részproblémákat a folyamat egészében, ok-okozati összefüggésükben láttatják. Ugyanakkor a szintézisek készítői a meglévő eredményekre építenek, azaz az adott munka keretében általában már nincs mód a korábbi kutatások hiátusait, egyenetlenségeit kiküszöbölni.

Seewann átfogó munkájában arra törekszik, hogy a magyarországi németek csoporttörténetének narrációját a magyarokkal, illetve más kisebbségekkel fennálló interetnikus kapcsolatai szemszögéből vizsgálja. A közösségre szubjektumként, sorsának alakítójaként, szereplőjeként, s nem valamiféle tárgyként, az események elszenvedőjeként tekint. Bevallottan nagy kihívást jelentett számára, hogy a nemzet-központú magyar történetírás hagyományaival szakítva, a mindenkor Magyarországon területén élő németek történetét egy tágabb összefüggésben helyezze el. Az ország történetét az európai folyamatokkal összefüggésben tárgyalja, amelyhez fölhasználta a transznacionális történetírás eredményeit. A szerző óriási forrás- és szakirodalmi bázisra támaszkodva a magyarországi németek történetéről plasztikus és differenciált képet rajzol, elhelyezve azt a régióban lezajlott folyamatokban, helyzetüket pedig a magyarokkal, illetve más kisebbségekkel való állandó összehasonlításban vizsgálja.

Mint ahogyan más, a szintézis igényével készült munkáknál is megfigyelhető, a rendelkezésre álló kutatási eredmények egyenetlensége miatt egy-egy korszak bemutatása szükségszerűen más-más mélységű. A szerző maga is föl hívja erre a figyelmet, amikor leszögezi, hogy a magyarországi németek 18. és 20. századi történetének számos kérdése még föltáratlan. A munka legvázlatosabbra sikerült része az 1949-1989-2006 közötti időszakot tárgyaló fejezete, ami ugyancsak a kutatási hiátusokra mutat rá. A szerző a német kisebbség története szempontjából a szocialista korszakot három periódusra – 1. menekülés, elűzés, politikai diszkrimináció, társadalmi megvetés, 2. mélyreható társadalmi változások, 3. a politikai és kulturális élet 1983-ban megkezdődött tartós liberalizációja – osztja. Ezzel alapvetően egyetérthetünk, ám a korszak módszeres vizsgálata további alperiódusok feltérképezését teszi majd lehetővé. Mint ahogyan látnunk kell azt is, hogy az időbeli metszéspontokat alapvetően az határozza meg, hogy melyek a vizsgálati szempontjaink. Azaz

¹⁰ Gerhard Seewann: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1. Vom Frühmittelalter bis 1860. Band 2. 1860-2006. Marburg, Herder Institut. 2012. , illetve Gerhard Seewann: A magyarországi németek története. 1. kötet A kora középkortól 1860-ig. 2. kötet 1860-2006. Budapest, Argumentum Kiadó. 2015.

más időhatárokat állapíthatunk meg, ha a történéseket a nemzetiségpolitikai döntések, azok kisebbségre gyakorolt hatása, vagy a közösség reakciói felől szemléljük.

A korszak vizsgálatakor természetes a szerző azon kiindulási pontja, hogy miután a szocializmusban a politikai hatalom a társadalmat tárgyként értelmezte, a független csoportképződés szóba se jöhetett. Így a kisebbségek képviselőit hivatott nemzetiségi szövetségek nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben képviselték ezeket a közösségeket. Egyetértek Seewannal, hogy a kisebbségek a '70-es évek elejéig a szocialista nemzetiségpolitika tárgyai és nem alanyai, s e tényező negatív hatása összeadódott a struktúraváltásnak a nemzetiségekre gyakorolt, szintén negatív következményeivel. Ugyanakkor nem becsülném le a szűk keretek között mozgó, tervezett és ellenőrzött közösségképző szervezeteknek, kezdeményezéseknek, így a nemzetiségi szövetségeknek, vagy a helyi kultúracsoporthoz tartozóknak a hosszú távú folyamatokban játszott szerepét sem.

A magyarországi német kisebbség 20. századi *általános politikai, gazdasági-társadalmi helyzetéhez* kapcsolódó kutatások a '70-es évek első felében bontakoztak ki, amelyeket az időbeli linearitás jellemezett.¹¹

Az ehhez kapcsolódóan megjelenő szaktanulmányok, monografikus feldolgozások a magyar külpolitikai törekvések és a nemzetiségpolitika összefüggéseit, Németország és a magyarországi német kisebbség viszonyát, a nemzetiségi kérdésnek a területi revíziókban játszott szerepét tárgyalták. Emellett nagy jelentősége volt az SS-sorozásokat és a Volksbund történetét bemutató köteteknek, amelyek a korábbiaknál árnyaltabban értékelték a német kisebbség törekvéseit. Ebben az időszakban tematizálódott először a hazai németek második világháború utáni helyzetére vonatkozó jogi keretek, szabályozások feldolgozása, értelmezése is. E szempont felvetése a németek megítélését valamelyest távolította a korábban uralkodó ideologikus megközelítéstől, teret adva immár a szaktudományos értékelésnek.¹² Az

¹¹ Az alábbiakban támaszkodok korábbi írásomra: Tóth Ágnes: Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehérfoltok, módszertani hiányok. In: Jogfosztások Budaörsön 1944-1948. (Szerk. Grósz András.) Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. 2010. 17-30.

¹² A teljesség igénye nélkül csak néhány, témájában és szemléletében, értékelésében is újat hozó szakmunkát kívánok itt ebből az időszakból megemlíteni: Komanovics József: A hazai németiség volksbundista – illetve hűségmozgalmi – szervezkedése, különös tekintettel Baranya megyére. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969/1970. (Szerk. Mándoki László.) Pécs, Janus Pannonius Múzeum. 1974. 183–193., Komanovics József: "Hűséggel a hazához" – a német lakosság náciellenes szervezkedése a II. világháború éveiben. – Baranyai Művelődés, 1973. 4. 115–119., Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. Budapest, Kossuth Kiadó. 1974., Komanovics József: A hazai németek helyzetére vonatkozó rendelkezések a II. világháborút követő években 1945–1950. – Baranyai Művelődés, 1976. 1. 127–133., Tilkovszky Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség 1921–1924. – Századok, 1978. 1. 3–48., Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport politika és Magyarország 1938–1945. Budapest, Kossuth Kiadó. 1978.; Tilkovszky Loránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására 1932–1933. – Századok, 1979. 3. 421–477., Bellér Béla: A magyarországi németek rövid története. Budapest, Magvető Kiadó. 1981., valamint Tilkovszky Loránt: A magyarországi német nemzetiségi kérdés a budapesti osztrák követség

alapvetően leíró művek értelmezései természetesen nem mentesek a kor ideológiai meghatározottságaitól, az egyoldalú interpretálásoktól. Ugyanakkor a korábbiakhoz képest óriási tényanyagot sorakoztattak fel, ami már önmagában is megnyitotta az utat a több- vagy másfajta értelmezések irányába. Ezeknek a kutatásoknak az egyoldalúságát jelzi, hogy kizárólag politikatörténeti megközelítésűek, társadalom vagy gazdaságtörténeti szempontok föl sem merültek, s a kisebbségek kulturális intézményeinek működésével, az iskolák tevékenységével, a két világháború közötti nemzetiségi oktatás jogi szabályozásával és annak tartalmi elemeivel alig találkozhatunk.

A két világháború közötti időszakra vonatkozó, a magyarországi németiség általános politikai, társadalmi helyzetét a politikai hatalmi törekvésekkel összefüggésben bemutató kutatások a '90-es években, illetve a rendszerváltást követően is intenzíven folytatódtak. Az idősebb, már évtizedek óta a témával foglalkozó kutatók – mindenekelőtt Tilkovszky Loránt – saját eddigi munkájuk szintetizálására, míg a fiatal történészek – Norbert Spannenberger, Vitári Zsolt – a korábbi kutatások revideálására és a tematikai fehér foltok megszüntetésére törekedtek.¹³

A második világháború utáni, a német és magyar kisebbségeket érintő kényszermigráció történetének kutatása a '80-as évek közepéig tabunak számított. Az első munkákban a németek kitelepítése az 1945 utáni magyarországi átalakulás szegmenseként, annak mellékszálaként jelent meg, s főleg külpolitikai vonatkozásai kerültek előtérbe.¹⁴ Az első monografikus feldolgozás Fehér István tollából 1988-ban jelent meg.¹⁵ Az addig publikált kutatások ismeretanyagára és a különböző levéltári forrásokra egyként támaszkodó mű pozitív hozadéka, hogy a korábbiaknál lényegesen nagyobb forrásbázison, részletesebben, sok helyi

jelentéseinek tükrében 1918–1938. In: A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei (Szerk. Berend T. Iván.) Budapest, Akadémiai Kiadó. 1981. 111–124.

¹³ Ezek közül a munkák közül a következőket emelném ki: Tilkovszky Loránt: Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Budapest, Kossuth Kiadó. 1989., Tilkovszky Loránt: Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Budapest, Ikva Kiadó. 1994., Tilkovszky Loránt: Német nemzetiség magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem. 1997., Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, Csokonai Kiadó. 1998., Akten des Volksgerichtsprozess gegen Franz A. Basch Volksgruppenführer der deutschen in Ungarn Budapest 1945–1946. (Hrsg. Gerhard Seewann–Norbert Spannenberger.) München, Oldenbourg Verlag. 1999., Bellér Béla: A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. Budapest, Új mandátum Kiadó. 2002., Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Budapest, Lucidus Kiadó. 2005., Vitári Zsolt: A Hitlerjugend és Délkelet-Európa. Budapest, Gondolat Kiadó. 2012., valamint Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944. (Szerk. Vitári Zsolt.) Pécs, Kronosz Kiadó. 2015.

¹⁴ Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Budapest, Kossuth Kiadó. 1982. E kötetnek a bővített átdolgozott kiadása Magyarország külpolitikája 1945–1950. Budapest, 1988., Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948. Budapest, Tankönyvkiadó. 1979., Korom Mihály: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1981.

¹⁵ Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1988.

példával mutatta be az eseményeket. Ugyanakkor a kitelepítéseket gyakorlatilag önmagukban, a nemzetközi és a hazai folyamatokból kiragadva vizsgálta, s nem fordított kellő figyelmet a különböző jelenségek kölcsönhatásaira sem. Értelmezései, interpretációi így sok esetben politikai szempontok szerint motiváltak, egyoldalúak, sommásak. A '80-as évek második felében a kutatások középpontjába a lokalitás és regionalitás került. A megyei levéltárak iratanyagának föltárása tette lehetővé a két világháború közötti német nemzetiségi mozgalomnak az országos szint alatti működési mechanizmusainak, vezetői, tagjai tevékenységének a bemutatását. Ezek a kutatások egyértelműen rávilágítottak a kitelepítések jogi szabályozása és végrehajtása közötti szakadéokra, a kitelepítést végrehajtók, a helyi hivatalnokok és társadalom tagjai, valamint a kitelepítettek közötti interakciókra. Ekkor jelentek meg az első forrásközlések a németek malenkij robotra hurcolásáról is. A lokalitás felé fordulás szükségszerűen az alulnézeti és személyes perspektívát erősítették.¹⁶

Összességében elmondható, hogy a magyarországi németek kitelepítésének történeti kutatásait a rendszerváltásig pozitivista, leíró, esemény centrikus megközelítési mód jellemezte. E kutatások kérdésföltevéseit alapvetően a Potsdam-legenda, illetve az ahhoz való viszony szervezte egységbe. Azaz: a magyarországi németek kitelepítését kizárólag külpolitikai kényszerként, nagyhatalmi előírásként értelmezték.¹⁷

¹⁶ Az említett témák, a szemléletmód vagy a forrásbázis révén ebben az időszakban újat hozó tanulmányok, kötetek közül néhány: Szita László: A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938–1944. In: Baranyai Helytörténetírás. (Szerk. Szita László.) Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 1981. 441–556., Bognár Tibor: Kitelepítés Szulokból, a második világháború után. In: Somogy Megye Múltjából 16. (Szerk. Kanyar József.) Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. 1985. 559–564., Bognár Tibor: A hazai németiségre vonatkozó rendelkezések végrehajtása Szulokon 1945 és 1949 között. In: Somogy Megye Múltjából 17. (Szerk. Kanyar József.) Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. 1986. 409–418., Bognár Tibor: Nemzetiségi vizsgálatok a Somogy megyei németek körében. 1945–1946. In: Somogy Megye Múltjából 19. (Szerk. Kanyar József.) Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. 1988. 309–28., Bognár Tibor: A német lakosság elleni jogfosztó és korlátozó intézkedések Somogy megyében 1946–1949. In: Somogy Megye Múltjából 20. (Szerk. Kanyar József.) Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. 1989. 353–362., Zielbauer György: Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből 1945–1949. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1989., Erdmann Gyula: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Gyula, Békés Megyei Levéltár. 1990., Füzes Miklós: Modern rabszolgaság. "Malenkij robot". Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában 1945–1949. Budapest, Formatív Kft. 1990., Füzes Miklós: A rabszolgaszerzés. In: Magyarországi németek elhurcolása 1944/1945. A kollektív büntetés első állomása. Dokumentumkötet. (Szerk. Zielbauer György.) Budapest, Magyarországi Németek Szövetsége. 1990. 85–109., Füzes Miklós: Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 1990., Zielbauer György: A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955. Szombathely-Vép, Pannon Műhely Kft. 1990., Zielbauer György: Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung. Budapest, Magyarországi Németek Szövetsége. 1990., Bognár Tibor: Adatok a Somogy megyei németlakta települések 1945–1950 közötti helyzetéhez. In: Somogy Megye Múltjából 22. (Szerk. Szili Ferenc.) Somogy Megyei Levéltár. 1991. 221–238.

¹⁷ Erre vonatkozóan lásd Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest-Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület. 2014. 185–199. és Ungváry Krisztián: A potsdami határozatok legendái a történetírásban. In: Magyarok 1945-ben. (Szerk. Rainer M. János.) Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár–1956-os Intézet Alapítvány–Gondolat Kiadó. 2015. 248–302.

A '90-es években a kutatások tematikai és módszertani horizontja kitágult. A kényszmigráció kapcsán a folyamat komplex módon való vizsgálata, a nagyhatalmak, a magyar politikai vezetés és a társadalom felelősségének együttes vizsgálata, az ebből fakadó regionális különbségek megállapítása, a kitelepítettek németországi integrációja, illetve az azzal megbirkózni nem tudók hazatérésének viszontagsága is előtérbe került. Az utóbbi években öröndetes módon, különösen az újabb történészgeneráció figyelme a kitelepítések társadalomtörténeti aspektusai felé fordult.¹⁸ Nagyobb hangsúlyt kapott a malenkij robotra való elhurcolás feltárása, amely során a túlélőkkel jelentős számú interjút is készítettek. Ezeket azonban az esetek nagy részében módszertani megalapozottság nélkül készítették, elemzésük az emlékezetkultúra szempontjából nem történt meg. Az utóbbi években kezdődött meg az az ígéretes munka, amely a németek malenkij robotra hurcolásának regionális különbségeit, illetve annak okait vizsgálja.¹⁹

Jelezni kell azt is, hogy a '90-es évek elejétől a németországi történetírásban is nagyobb hangsúlyt kapott a kitelepített magyarországi németek integrációja. Míg korábban az események, az integráció fölülnézeti bemutatása, sikerességének hangsúlyozása állt a középpontban, addig az utóbbi években figyelmet kapott a folyamatnak, az egyes közösségek, személyek szempontjából való bemutatása is.²⁰

Ezzel a historiográfiai áttekintésben elérkeztem munkám időbeli kiindulópontjához. Az általam vizsgált két évtized kérdései közül három – *nemzetiségpolitika, kisebbségek*

¹⁸ Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár. 1993., Zinner Tibor: A magyarországi németek kitelepítése. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó. 2004., Tóth Ágnes: Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Budapest, Gondolat Kiadó. 2008., Gonda Gábor: Kitaszítva. Kényszmigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-Dunántúli településeken 1944–1948. Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet. 2014., valamint Marchut, 2014.

¹⁹ Márkus Beáta: „Malenkij robot” Baranya vármegyében. Döntési folyamatok: hogyan választották ki a civil lakosok közül azokat, akiket a Szovjetunióban végzendő jóvátételi munkára mozgósítottak 1944/1945-ben? – Múltunk, 2014. 3. 62–104., „Itt volt a végállomás”: Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949. (Szerk. Bognár Zsolt–Márkus Beáta.) Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre. 2015., Márkus Beáta: A magyarországi németek Szovjetunióba deportálása a „Sváb Törökországból” az egodokumentumok tükrében. In: Mindennapok a Gulágon. (Szerk. Miklós Péter.) Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ. 2017. 49–62. (Emlékpont Könyvek; 4.).

²⁰ Füzes Miklós: Valami Magyarországon maradt. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 1999., Mayer János: „Most menekültnak hívnak...”. Pécs, 2001. PhD Disszertáció., Andreas Kossert: Kalte Heimat. Die Geschichte der Deutschen Vertriebenen nach 1945. München, Siedler. 2008., Mathias Beer: Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen. München, C.H. Beck. 2011., Mayer János: „Ennek az idegen földnek kell hazáknak lennie...” Az elűzött észak-bácskai németek beilleszkedési problémái Nyugat-Németországban. – Forrás, 2015. július–augusztus. 18–43., Michael Prosser-Schell: Az elűzött magyarországi németek megérkezésének és integrációjának néhány aspektusa Észak-Badenben és Délnyugat-Németországban 1945–1946 után. – Pro Minoritate, 2016. Nyár. 5–18., Schell Csilla: „...aber wenn man sich Deutsch bekennt darf man nicht mehr nachhause wenn es einmal soweit kommt/ ...de ha az ember németnek vallja magát, akkor nem mehet majd haza, ha arra kerül sor”. Adatok egy Württembergbe kiűzött budaörsi család integrációjához magánleveleik tükrében. – Pro Minoritate, 2016. Nyár. 19–46.

gazdasági-társadalmi helyzete, anyanyelvi oktatás – területhez kapcsolódóan támaszkodhattam számottevő korábbi kutatási előzményre. Több dokumentumkötet és elemzés foglalkozik a politikai hatalom nemzetiségekkel kapcsolatos elvi állásfoglalásaival, a magyarországi kisebbségek, s ezen belül a németiség általános politikai, állampolgári helyzetével.²¹ A korszakban a nemzetiségpolitikára és a fogalomhasználatra vonatkozóan megjelent munkák egy része direkt ideológiai meghatározottságú, de a hatalom kisebbségekkel kapcsolatos változó álláspontja szempontjából nem megkerülhetők.²² Az első összefoglaló művet erre a korszakra vonatkozóan is Fehér István tette közzé.²³ A szerző címválasztása – *Utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945-1990* – jelzi, úgy ítélte meg, hogy a szocialista nemzetiségpolitika hatására a kisebbségek a beolvadás, asszimilálódás küszöbére érkeztek. A kötet jelentős forrásbázisra támaszkodva marxista szemléletű, elsősorban esemény centrikus, a politikai hatalom intézkedéseit tekinti vezérfonalnak, s kifejezetten leíró jellegű. Nem vizsgálja a döntések motivációit, hatásmechanizmusait, s nem fordít figyelmet a közösségek belső tagoltságára sem. A föltárt dokumentumok köre – elsősorban az MDP és MSZMP különböző testületeinek iratai – konzekvensebb forráskritika alkalmazásával strukturáltabb tárgyalási módot tett volna lehetővé. A kötet ennek ellenére a kisebbségek szocialista időszakban való vizsgálata során már csak tényanyaga miatt is megkerülhetetlen.

A *kisebbségek gazdasági-társadalmi helyzetére* vonatkozó kutatások a lokalitásokban szemlélik a változásokat. Ez a perspektíva több szempontból is indokolt. Egyrészt, nyilván nem függetlenül a társadalmat egyneműnek látni és láttatni akaró politikai törekvéstől, csak nagyon töredékes statisztikai adatok állnak rendelkezésre a társadalom nemzeti-etnikai szempontú – képzettség, foglalkozási struktúra – törésvonalainak elemzéséhez. Másrészt a

²¹ Gerhard Seewann: A magyar nemzetiségi politika mérlege az '50-es évektől napjainkig. In: Gerhard Seewann: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Budapest, Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. 2000. 69-74., Föglein Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség? Budapest, Ister Kiadó. 2000., A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848-1993. (Főszerk. Balogh Sándor, szerk. Sipos Levente.) Budapest, Napvilág Kiadó. 2002., Pártállam és nemzetiségek 1950-1973. (Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Ágnes.) Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. 2003., Szesztay Ádám: Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956-1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet-Gondolat Kiadói Kör. 2003., Dobos Balázs: Nyitás vagy visszarendeződés? Az 1968-as párthatározat és következményei. – Kisebbségkutatás, 2008. 3. 385-405., Dobos Balázs: A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988-2006). Budapest, Argumentum Kiadó. 2011.

²² Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika. (Szerk. Csatári Dániel.) Budapest, Kossuth Kiadó. 1968.

²³ Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945-1990. Budapest, Kossuth Kiadó. 1993. 157.

Tilkovszky Lorántnak a magyarországi nemzetiségpolitika 20. századi jellemzőivel foglalkozó műveit a korábbiakban már említettem.

förlőlnézeti perspektíva nem alkalmas arra, hogy a politikai-gazdasági struktúraváltás személyes, és közösségi aspektusait megmutassa.

Wolfgang Aschauer az 1980-as évek második felében három településen – Somberek, Göröcsőndoboka és Véménd – a második világháború utáni eseményeknek, a politikai hatalom kisebbségekkel szembeni intézkedéseinek a németiségre gyakorolt hatását, illetve a közösség arra adott válaszait vizsgálta.²⁴

Aschauer az országban végrehajtott struktúraváltást modernizációként értelmezi, s kvantitatív és kvalitatív módszerekkel is arra kereste a választ, hogy mely társadalmi csoportokat és mennyiben lehet e folyamat veszteseinek tekinteni, s a vállalt etnikai önidentifikáció befolyásolta-e az adott személy életlehetőségeit. Arra a megállapításra jutott, hogy a struktúraváltás nemcsak a korábbi vagyoni különbségeket nivellálta, de megszüntette a nemzetiségi hovatartozás korábbi társadalmi csoportképző szerepét is. Erre a helyzetre a németiség kétféle módon reagált. Egy részük az állami represszió dacára megtartotta a nemzetiségi jellemzőket (nyelv, viselet, szokások) és sajátos társadalmi csoportként határozta meg magát. Mások viszont a korábbi csoportjegyeket nem őrizték meg, pontosabban nyíltan nem vállalták föl, ami azonban nem jelentette annak föladását. Aschauer azt találta, hogy ez utóbbi csoport a '70-es évek elejétől, a korábbi etnikai jellemzőket fölhasználva új identitáselemeket alkotva, ismét németként definiálta magát. A hazai kutatások közül ehhez a témához kapcsolódóan Eiler Ferenc Hartáról írt munkáját emelném még ki, aki a helyi német közösség szempontjából követi végig a nemzetiségpolitikai döntések következményeit, a település lakóinak reakcióit. A munka élesen rávilágít arra, hogy más időperspektívával kell számolnunk a struktúrák és a lokális életvilágok elemzése során.²⁵

A *nemzetiségi anyanyelvi oktatás* kapcsán főként Föglein Gizella munkáira támaszkodhattam, aki elsősorban annak jogi szabályozásával foglalkozott.

A szakirodalom áttekintése néhány általános következtetés megfogalmazását is lehetővé teszi: Egyrészt a nemzetiségek legújabb-kori történetére vonatkozó kutatások a '70-es

²⁴ Wolfgang Aschauer: Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarndeutschen. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 1992.

²⁵ Eiler Ferenc: Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta 1920-1989. Budapest, Argumentum Kiadó. 2011. 153.

E témához kapcsolódóan lásd még Szenyéri Zoltán: Német sorsok a Dél-Dunántúlon (1700-2001). Dombóvár, Dombóvári Német Kisebbségi Önkormányzat. 2004., Szarka László: A magyarországi német kisebbség újjászerveződése 1948-1956 között. In: Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. (Szerk. Szarka László.) Budapest, Lucidus Kiadó. 2004. 85-95., Márkusné Vörös Hajnalka: Nagyesztergár társadalom-néprajza. Nagyesztergár, Nagyesztergári Német kisebbségi Önkormányzat. 2005., Schleicher Vera: Ungarndeutsche hausgeschichte als heimatgeschichte. Die Hauslebensstrategie einer vertriebenen Familie. In: Hausgeschichten. studien zur ungarndeutschen Kultur in Transdanubien. (Hrsg. Tünde Radek–Anikó Szilágyi.) Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 2006.

években, Magyarország második világháború utáni történelmének számos ideológiai megköttéssel megkezdett tudományos igényű földolgozásával párhuzamosan indultak meg. Itt is megfigyelhető, hogy a többi nemzetiséghez viszonyítva a német kisebbség 20. századi történelmére vonatkozó kérdések vizsgálata csak némi késéssel kezdődhetett meg. Másrészt megállapítható az is, hogy a kelet-közép-európai országok német kisebbségei legújabb-kori történetéhez kapcsolódó kutatások középpontjában gyakorlatilag napjainkig a két világháború közötti évtizedek, illetve a kényszermigráció összefüggései állnak. Csak a legutóbbi években kezdődtek meg azok a kutatások, amelyek azt vizsgálják, hogy a németek kollektív megbélyegzésének megszüntetésére hol és milyen módon került sor, illetve hogyan történt a kisebbségeknek, így a németeknek a szocialista struktúrába való betagozódása. Harmadrészt megfigyelhető az is, hogy a '80-as évek második feléig nem csak a hazai, de a nemzetközi kisebbségtörténeti kutatások súlypontja is politikatörténeti, s csak ezt követően kerülnek előtérbe a társadalomtörténeti megközelítések. Ezzel összefüggésben a történeti szakirodalomban élénk diskurzus alakult ki a kutatás tárgyának meghatározásáról, azaz hogyan, milyen jellemzők segítségével definiálhatók az egyes kisebbségek. Vélhetően ezzel a szemléletváltással áll összefüggésben a kisebbségkutatás módszertani megújításának igénye, amely különösen a német munkákban szintén nagy hangsúlyt kapott. A több-dimenziós kérdésfölvetés sokoldalú és árnyaltabb megközelítési módot követelt, s megkerülhetetlenné tette az összehasonlító módszertan alkalmazását. Mindez magával hozta a magyar és főleg német kutatók intenzívebb eszmecseréit is. Negyedrészt a szocialista időszakra vonatkozó kisebbségtörténeti kutatásokból szinte teljességgel hiányzik az alulnézeti perspektíva, a folyamatoknak a közösség szempontjából való értelmezése, a politikai hatalom és a közösség interakcióinak elemzése.

S végül az ebben a munkában tárgyalt kérdésekhez konkrétan kapcsolódó szakirodalomról általánosságban megállapítható, hogy mind mennyiségében, mind minőségében igen eltérő. A nemzetiségpolitikai kérdésekhez kapcsolódó, a '70-es évek közepéig megjelent szakirodalom nagy része túlzottan ideologikus, illetve tisztán politikai szöveg, s nem tudományos munka. Feladata sem a vizsgált korszak nemzetiségpolitikájának objektív megítélése, hanem annak tudományos látszatú legitimálása volt. Bizonyos témák – a kitelepítések utóhatásai, a családegyesítések kérdése, az internált német férfiak szabadon bocsátására tett diplomáciai erőfeszítések, a Német Szövetség tevékenysége, a kisebbségi sajtó működése vagy a magyarországi németeknek a keletnémet-magyar kapcsolatokban játszott szerepe – pedig teljességgel föltáratlanok.

Munkámban arra törekedtem tehát, hogy új források bevonásával a magyarországi németek 1950-1970 közötti történelmének még meglévő, fentebb jelzett fehér foltjait megszüntessem, illetve az eddigi elemzési szempontokat kibővítssem. Ezért figyelmemet a politikai hatalom döntéseire, azoknak a közösségre gyakorolt hatására, s az arra adott válaszokra fordítottam.

II. Kérdések – vizsgálati szempontok – módszerek – források

A második világháború után a politikai hatalom birtokosai valamennyi kelet-közép-európai országban a német kisebbségeket is felelőssé tették Németország háborús törekvéseiért. A politikai elitek a német kisebbség tagjait „Adolf Hitler szálláscsinálójaként”, „ötödik hadoszlopaként” láttatták, a korábbi évtizedekben kifejtett törekvéseiket pedig olyan tényezőnek minősítették, ami az adott ország szuverenitását veszélyeztette. Emellett a társadalom németekkel szembeni ellenérzésének fönntartása érdekében számos morális, etikai és történelempolitikai érvet is igénybe vettek. Ezekre hivatkozva a német kisebbségeket démonizálták és velük szemben a kollektív büntetés – a közösség kriminalizálása, politikai jogaiktól való megfosztása, vagyonuk konfiskálása – legváltozatosabb formáit alkalmazták. Az eljárási mód már önmagában is jelzi, hogy a számon kérőket nem az egyéni felelősség(ek) megállapításának igénye vezette. Hiszen meg sem kísérelték a német kisebbségek két világháború közötti törekvéseit a befogadó állam-kisebbség-nyanemzet viszonyrendszerében szemlélni, s nem vetődött föl az adott országok korábbi politikai vezetőinek felelőssége sem. A kollektív büntetés alkalmazása közvetlen és nyers politikai célokat szolgált: az egyes pártok a hatalomért folytatott küzdelemben a német kisebbségek vagyonát használták fel szavazóbázisuk kiszélesítésére, megerősítésére, a menekültek elhelyezésére. Bár a kelet-közép-európai országok német kisebbségeinek létszáma, gazdasági, politikai szervezettsége, a többségi társadalomhoz való viszonya nagyon különböző volt, az állami represszió hatására mindenhol minimálisra korlátozódott társadalmi csoportként való konstituálódása.

A magyarországi németek legújabb-kori történelmében is cezúrának tekinthetjük a második világháború után a kollektív bűnösség elve alapján elszenvedett jogfosztások sorozatát, majd kitelepítésüket. Következményei máig hatóak. A kollektív büntetés közvetlen hatásaként a német kisebbség – kitelepítettek és szülőföldjükön maradók egyaránt – elvesztette egzisztenciális léte alapjait. Emellett a közösség tagjainak szembe kellett nézni a családok, a korábban jól működő helyi közösségek szétszakítottságával is. Magyarországon elsődlegesen és konzekvensen azokat üzték el, akik számottevő elosztásra alkalmas vagyonnal

rendelkeztek. A németek tulajdonában lévő gazdasági eszközök újra osztása volt a motorja a belső migrációnak, a földreformnak, s erre támaszkodtak a szomszéd országokból érkezett magyar menekültek elhelyezésénél is. Magyarország szovjetizálása, az ennek keretében végrehajtott gyökeres és erőszakos politikai, gazdasági változások sorozata a társadalom egészét érintette. A struktúra váltás azonban negatívabb és mélyrehatóbb következményekkel járt a kisebbségeknél. Egyrészt létszámuk, illetve az adott település összlakosságában képviselt arányuk, szórvány jellegű település-szerkezetük miatt önvédelmi mechanizmusaik szükségszerűen gyengébbek voltak, mint a többségi társadalomé, ezért gazdasági-társadalmi státuszuk eróziója gyorsabban következett be. Másrészt a kikényszerített átalakulási folyamat negatívan érintette nemzeti/ségi önazonosságuk megtartását is.

A szovjetizált rendszerekben a politikai vezetés uralmi törekvése, hogy új társadalmat, új embert, új morált alakítson az „egyetlen tudományos ideológia” a marxizmus-leninizmus alapján. E cél elérése érdekében a hatalom birtokosai egy fölülről szervezett és totálisan ellenőrzött társadalmat akartak létrehozni, ezért egyetlen társadalmi csoport esetében sem tűrték el az önszerveződést, illetve csak az általuk megengedett keretek között és tartalommal.

A totális ellenőrzést azonban egyetlen politikai diktatúra sem tudja megvalósítani, a politikai hatalom ezen törekvése lépten-nyomon nyílt, vagy rejtett társadalmi ellenállásba ütközik.

Munkám politikai társadalomtörténet, középpontjában a magyarországi németek 1950-1970 közötti története, a politikai döntések, s azok német kisebbségre gyakorolt hatása, a változások értelmezése, végső soron a politikai hatalom és a német kisebbség interakcióinak elemzése áll.

A feldolgozás időhatárát azért 1950-1970 között határoztam meg, mert e korszak kezdetére a kényszerszermigrációs folyamatok már de facto befejeződtek, kiépült és megszilárdult Magyarországon az egypártrendszer annak minden intézményes háttérével. A következő cezúrát a '60-as évek vége, a '70-es évek eleje jelentette, mert különböző bel- és külpolitikai okok miatt számos területen óvatos nyitás kezdődött. E folyamat részeként született meg az 1968-as nemzetiségekre vonatkozó párthatározat. A nemzetiségpolitikában ezt követően az automatizmus elvét, miszerint a társadalmi átalakulás hatására megszűnnek a kisebbségi problémák, fölváltotta a nemzetiségek híd szerepének, azaz a közösségeknek a befogadó állam és az anyanemzet kapcsolatában játszott szerepének hangsúlyozása, és egy erre épülő stratégia kialakítása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tárgyalt időszakot nemzetiségpolitikai szempontból egységesnek tekinthetnénk. A vizsgált két évtizedben e területen belül is több stratégiai és taktikai irányváltásra került sor, amelyek végig követése

további alperiódusok megállapítását tette lehetővé. A kutatás időhatárának meghatározásakor tehát a politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos intézkedéseit vettem alapul, az elemzés során viszont tekintettel voltam arra, hogy az egyes területeken milyen ettől eltérő periodizáció alakítható ki.

Az adott időszakon belül egyfelől azt vizsgálom tehát, hogy a kitelepítések lezárulása után a politikai hatalom hogyan viszonyult a Magyarország területén maradt mintegy 220 ezer német nemzetiségű személyhez. Milyen stratégiát fogalmazott meg velük kapcsolatban, s ez miben és mennyiben különbözött a többi kisebbséggel szembeni eljárási módtól. Ehhez kapcsolódóan vizsgáltam a nemzetiségpolitika elméleti kereteit, fogalomhasználatát, tartalmi elemeit, az elfedett tényleges célokat, amire leginkább a deklarált elvek és a gyakorlat között tátongó szakadék világít rá. Érdekelt az is, hogy az a kommunista vezetés, amely hatalmának ideológiai fundamentumát a sztálinizmussá derivált, szimplifikált marxizmus adta, miként tekintett a nemzeti identitásra. Azaz használta-e és hogyan a nemzeti identitást mint társadalomszervező erőt, amikor a kisebbségekhez való viszonyulását – legalábbis bevallottan – az osztályhelyzet primátusára és a proletár internacionalizmusra építette. Megítélésem szerint különösen érdekes ez a szempont, ha a kérdéshez a magyar és kisebbségi nacionalizmusok és a hatalom arra adott válaszai felől közelítünk. Az elméleti kereteken túl vizsgáltam a konkrét lépések, események, az ebben szerepet játszó aktorok motivációit és céljait, a döntések megvalósítását, a kisebbségek mozgásterét. Másfelől érdekelt az is, hogy a német kisebbség, illetve tagjai hogyan viszonyultak a politikai hatalom intézkedéseire. Ezen belül az állam és állampolgára közötti viszonyra, a közös, illetve személyes reakciókra, a közösség belső törésvonalaira fordítottam a figyelmemet.

Míg tehát a politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos céljait és azok operacionalizálását elsősorban a struktúrák felől szemléltem, addig a német kisebbség kapcsán az eseményeket elszenvedők mikrovilágaira helyeztem a hangsúlyt. E kettős szemléletmód nehézségeit az adja, hogy a struktúrák nemcsak személytelenek, de hatásukat is hosszabb távon fejtik ki, ezért változásukat nehezebb nyomon követni. S bár a konkrét események megragadása látszólag könnyebb, az idősíkok különbözősége miatt azok szerkezeti változásokra gyakorolt hatásának kimutatása gondot okoz. Ennek ellenére törekedtem a strukturális szinten bekövetkezett változások és azok kisebbségre gyakorolt hatásának együttes vizsgálatára, a kisemberi életvilágok, illetve a korábbi tapasztalatoknak a

jelenbeli reakciókban való öntudatlan megjelenésének megragadására, s ezáltal a hatalmon lévők és az „uraltak” kölcsönös függőségének bemutatására.²⁶

Tematikailag az alábbi területek részletes vizsgálatát tartottam meghatározónak. Kiindulópontom a magyarországi német kisebbség társadalmi helyzete a kitelepítések lezárulása után. Mindenekelőtt tehát azokat a konkrét intézkedéseket, jogszabályokat vettem górcső alá, amelyek a német nemzetiség létfeltételeit – szabad munkavállalás, lakhelyelhagyási tilalom feloldása, visszahagyott ingó- és ingatlan vagyon telekkönyvezése –, s ezzel összefüggésben állampolgári jogegyenlőségét deklarálták. Már ebben a kezdeti időszakban is megmutatkozott az a kettősség, ami a vizsgált korszakon belül nemcsak megmaradt, de valamennyi területre jellemző volt. Nevezetesen: a hatalom kommunikációja, a jogi szabályozás nyújtotta lehetőség és a gyakorlat közötti diszkrepancia. Markánsan megfigyelhető az is, hogy egy-egy eseménynek, jelen esetben a kitelepítés de facto lezárásának a struktúrára, illetve az abban érintett csoportra gyakorolt hatása még akár évtizedekig eltarthat. A családegyesítéseknek a '60-as évek végéig való elhúzódása, vagy a Szovjetunióból 1950-ben hazaengedett német nemzetiségű férfiak újabb három évig tartó internálása a hatalom valódi céljait a maga nyersességében mutatja meg.

A gazdasági struktúraváltás hatására a paraszti társadalmon belüli vagyoni különbségek erre az időszakra már jórészt megszűntek, s a statisztikai források hiányossága miatt a még meglévő különbségek etnikai törésvonalai alig-alig megragadhatók. Ezzel együtt is megkerülhetetlennek tartottam a szocio-ökonomiai jellemzők vizsgálatát.

A kisebbségi közösségek számára önazonosságuk megőrzése szempontjából meghatározó jelentőséggel bír az anyanyelven való tanulás lehetősége, az ahhoz való hozzáférés módja, az oktatás minősége. Akár az állam, akár a közösség által létrehozott iskolahálózatról van szó, alapvető feladata, hogy csökkentse, jó esetben megszüntesse az adott személy kisebbségi hovatartozásából fakadó hátrányait. Nyilvánvalóan a nyelv megőrzése nem öncél, csak aktív használata révén töltheti be az adott személy nemzeti identitásában játszott szerepét. Ezért az oktatás mellett vizsgáltam a kisebbségi nyelvhasználat csoporton túlmutató, a társadalmi és a hivatalos érintkezés különböző színterein meglévő lehetőségeit is.

Az anyanyelvi oktatás mellett egy kisebbségi közösség önazonosságának megőrzésében fontos szerepet játszanak saját szervezetei. Egy demokratikusan létrehozott saját kulturális,

²⁶ „A tapasztalat nem más, mint jelen lévő múlt, melynek eseményeit magukba kebelezünk és felidézhetjük. A tapasztalatban a múlt racionális feldolgozásai tudattalan viselkedésmódokkal ötvöződnek, amelyek nem feltétlenül vannak már jelen a tudatban. Kinek-kinek a saját tapasztalata megőriz továbbá idegen tapasztalatokat is, amelyeket nemzedékek és intézmények közvetítenek.” – Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó. 2003. 407. Idézi Huszár Ákos: *Reinhart Koselleck fogalomtörténete*. – KORALL. 2004. május. 89-116.

gazdasági, politikai intézményi struktúra lehetőséget ad arra, hogy a közösségen belül meglévő különböző elvárásokat és érdekeket összehangolja és a hatalom felé közvetítse. A vizsgált időszakban azonban nemcsak a kisebbségek, de a társadalom többi csoportja sem élhetett az alulról építkező önszerveződés lehetőségével. Kérdés volt tehát számomra, hogy a nemzetiségi szövetségek tevékenységét, amelyeket felülről szerveztek, tagsággal nem rendelkeztek, a struktúrán belül nem hozhatták létre az alsó- és középfokú szintet, mozgástérrel gyakorlatilag nem rendelkeztek, hogyan lehet értelmezni közösségeik szempontjából. Egyértelműen haszontalannak, eredménytelennek tekinthető-e a politikai hatalom által kirakatszerepre kárhoztatott szervezetek, illetve vezetőik tevékenysége.

Az egyes témák tárgyalásánál, annak érdekében, hogy azt egy folyamat részeként lehessen értelmezni, minden esetben röviden kitértem az előzményekre is.

Bár általában a második világháború utáni helyzetből indultam ki, de kezdőpontom témaként némileg eltér, a szocio-ökonomiai jellemzők kapcsán például egészen a '30-as évek elejéig vissza kellett nyúlnom, hogy a töredékes statisztikai adatok által a folyamatot érzékeltetni tudjam.

A feldolgozás során témám bemutatásakor módszertanilag a tematikus és kronologikus tárgyalási mód kombinációját alkalmazom. A nagy tematikus egységeken belül kronológiai sorrendben ismertetem a döntések motivációit, gyakorlati végrehajtásukat, illetve a társadalmi reakciókat.

Bár munkám középpontjában a német kisebbség 1950-1970 közötti helyzetének vizsgálata, a politikai hatalom és e nemzetiség interakcióinak elemzése áll, az rendkívül csonka és torz képet eredményezett volna, ha a fentebb ismertetett elemzési szempontjaimat csak a németiségre szűkítem. Számos kérdés pedig – például, hogy a nemzetiségpolitika azonos módon tekintett-e a különböző kisebbségekre, vagy diszkrimináló elemeket is tartalmazott, milyen volt a döntések nemzetiségekre gyakorolt hatása, különböztek-e az egyes kisebbségeknek a reakciói – válasz nélkül maradt volna. Tehát valamennyi olyan kérdés tárgyalásakor – nemzetiségpolitika hatása, anyanyelvű oktatás, kisebbségi önszerveződés – ahol erre lehetőségem nyílt, alkalmaztam az összehasonlító módszertant. Az összevetés eredménye nem minden esetben azonos mélységű, amit részben a rendelkezésre álló források, részben a terjedelmi megfontolások befolyásoltak.

Dilemmát okozott, hogy a köztörténetet milyen mértékben emeljem be munkámba. Miután az volt a célom, hogy a nemzetiségekkel, illetve a németiséggel történeteket egy tágabb horizonton, más történések összefüggésrendszerében lehessen elhelyezni, magától értetődő

módon érintenem kellett a magyarországi belpolitikai változásokat, az ország nemzetközi kapcsolatait, illetve az európai folyamatokat is. A rövid, összefoglaló jellegű kontextualizálástól az '50-es évek eleji rabmunkáltatás és az internálótáborok működésének tárgyalásakor eltértem. Miután e témához kapcsolódóan csak kevés részletes kutatási eredmény állt rendelkezésre, indokoltnak tartottam, hogy a németiséggel történeteket egy részletesebb köztörténeti narratívában helyezzem el.

Munkám során széleskörű forrásbázis fölhasználására törekedtem, ennek érdekében több mint száz levéltári fondban és állagban végeztem alapkutatásokat. A legfelsőbb államigazgatási szervek – belügy-, oktatási-, művelődési-, külügyminisztérium –, az MDP és MSZMP vezető testületei különböző irategyütteseinek kisebbségtörténeti vonatkozásait a történettudomány eddig nem, vagy csak részben hasznosította. Az államigazgatás központi szervei korszakomra vonatkozó iratainak terjedelme több száz iratfolyóméter, nagyobb méretű iratpusztulás eddig nem tizedelte meg, és levéltári földolgozottsága is jónak mondható. Mindez lehetővé tette, hogy egy-egy kérdés kapcsán a döntés-előkészítés fázisait, a különböző tárcák álláspontját és a közöttük lévő erőviszonyokat is végig követhessem. Fontosnak tartottam, hogy az egyes témák elemzésekor figyelmet fordítsak azokra a különbségekre, eltérésekre, amelyek azzal kapcsolatban a közigazgatás, a társadalom különböző szintjein, vagy a német kisebbség lokalitásaiban tetten érhetők. Ezért nem csak az országos szervezetek – az MDP és MSZMP, valamint a különböző minisztériumok, illetve az állambiztonsági szolgálatok – iratait tártam föl, de kutatásokat folytattam a megyei levéltárak megyei tanácsi- és párt iratanyagában, sőt egy-egy kiválasztott járás, valamint település dokumentumaiban is. A megyei levéltáraknak a korszakra vonatkozó irategyütteseinek terjedelme és feldolgozottsága rendkívül eltérő. Ezért segítségükkel a regionális folyamatok nem minden esetben rekonstruálhatók, ugyanakkor az országos iratanyaggal való összevetésük révén alkalmasak az eltérések megállapítására. A többi nemzetiséggel ellentétben, a Német Szövetség iratanyaga szerencsére megőrződött, ami nagy könnyebbséget jelentett a német kisebbség önszerveződésének vizsgálatakor. Így nem csak az államigazgatás különböző szintjein keletkezett, illetve a Szövetség részéről ide eljuttatott dokumentumokat tudtam hasznosítani. A magyarországi német kisebbségnek a német-magyar kapcsolatokban játszott szerepét, a családegyesítések elhúzódó folyamatát, illetve az internáltak szabadon bocsátását tárgyaló fejezetekhez fölhasználtam a Szövetségi Levéltárban (Bundesarchiv) és a Külügyminisztérium Politikai Levéltárában (Politisches Archiv) őrzött fondok iratanyagát is.

A németországi iratképzés eltérései nehezítették a munkát, az iratanyag nagy terjedelme pedig nagyon célirányos iratföltárássra ösztönzött, illetve a kutatás folytatására inspirál.

Figyelmet fordítottam a kisebbségi kérdés reprezentációjára, ezért összegyűjtöttem a Dunántúli Napló, a Szabad Nép és a Népszabadság évfolyamainak témám szempontjából releváns cikkeit. A sajtó anyagot kiegészítő forrásként használtam, ezért külön tartalomelemzést nem végeztem. Bevettem viszont a tartalomelemzés körébe a *Freies Leben* és a *Neue Zeitung* megfelelő évfolyamait. Miután azonban a német kisebbség (részben) belső kommunikációjának, illetve a történesek közösség felé való interpretációjának a bemutatása volt a célom, ebben az esetben is megelégedtem a lapok főbb tartalmi csomópontjainak, illetve azok változásainak a bemutatásával. A tapasztalattörténete(ke)t leginkább a különböző visszaemlékezések, levelek és naplórészletek segítségével mutattam meg.

A levéltári dokumentumok forrásértéke kapcsán a következőket emelném ki. Egyrészt egy dokumentum általában informatívabb, ha a diktatúra alsóbb szintjein keletkezett. A fentebb említett tapasztalat-, illetve megélés-történet szegmensében a járási vagy települési jelentések többnyire konkrétak, s nem riadnak vissza a problémák exponálásától sem, míg az ezek alapján készített megyei összefoglaló jelentések már inkább a pártvezetés elvárásait tükrözik. Ezért számtalan fontos tény kikerül ezekből a dokumentumokból, s a problémák súlyát lényegesen csökkentik, vagy elfedik. Ugyanez a tendencia figyelhető meg az államapparátus központi szervei által keletkeztetett iratok kapcsán is. Nyomon követhető, hogy a minisztériumi hierarchia alsó szintjein még szakmai szempontok figyelembevételével elkészített előterjesztések a felsőbb szinteken hogyan lúgozódnak ki, transzformálódnak át politikai elvárásokká, azaz hogyan válik a közigazgatási (szak)apparátus a politikai megrendelések teljesítőjévé. Másrészt, bár a párt-dokumentumok ugyancsak egy szigorú hierarchia meglétét tükrözik vissza, itt az előkészítés fázisában általában jól nyomon követhető egy-egy személy adott kérdés kapcsán elfoglalt álláspontja, aminek végig vitelét a párton belüli erőpozíciója határozza meg. Harmadrészt állandóan szem előtt kell tartani, hogy az állambiztonsági dokumentumok használatakor a szokásosnál szigorúbb forráskritikát kell alkalmazni. S adott esemény, vagy folyamat rekonstruálásakor más típusú forrásokkal való ütköztetésük megkerülhetetlen. Negyedrészt figyelemre méltó számomra az is, ahogyan a dokumentumok nyelve – bár az a vizsgált korszak egészében túlzottan ideologikus – visszatükrözi a rendszeren belüli nyitási és visszarendeződési folyamatokat. Különösen jól megfigyelhető ez az '50-es évek végén, amikor a kádári hatalom számos területen restriktív intézkedéseket vezetett be. Hatására a dokumentumok semmitmondóvá, üressé váltak, információ értékük sokszor a nullával egyenlő, s kizárólag az ideológiai lózungok uralták.

Részben munkám integráltságának megtartása, részben terjedelmi korlátok miatt több témával nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozom. A struktúraváltásnak, az elemzett történeteknek a német kisebbség identitására, a közösség önazonosságára gyakorolt hatását az adott fejezeteknél minden esetben érintem. Nem foglalkozom azonban ennek a kérdésnek az elméleti kereteivel, a historiográfiai áttekintésben is csak röviden érintem. Úgy ítélem meg, hogy e probléma elméleti hátterének kibontása, az ehhez kapcsolódó kutatási irányzatok ismertetése szétfeszítené e munka kereteit. Másrészt azt gondolom, hogy hosszabb időszakot felölelő, a rendszerváltásig terjedő, hasonló mélységű elemzést követően lehet csak összegző megállapításokat tenni. Azaz szükségszerűen torz maradt volna egy ilyen jellegű elemzés. Nem foglalkozom részletesen a jogszabályok ismertetésével, a kisebbségi jogfejlődéssel, s a használt fogalmak tartalmi elemeinek változásával sem. Az utóbbi harminc évben több nemzetközi kutatás is foglalkozott a kisebbségi sajtónak a média struktúrában elfoglalt helyével, szerepével. Az e kutatásokhoz kapcsolódóan kidolgozott elméleti keretek – megítélésem szerint – csak egy demokratikus politikai közegben működő média struktúra kapcsán alkalmazhatók. Miután a vizsgált korszakban nem csak demokráciáról nem beszélhetünk, de a kisebbségi igények figyelembe vételéről sem, irrelevánsnak és erőltetettnek tartottam volna, ha a *Freies Leben*-t, vagy a *Neue Zeitung*-ot valamely elméleti keretben is megpróbálom elhelyezni.

A történet szempontjából általam fontosnak ítélt személyek legalapvetőbb biográfiai adatait – születési és halálozási év, képzettség, a vizsgált időszakban végzett tevékenysége, pozíciója – is megadom. Miután a korszakra vonatkozó archontológiák még nem állnak rendelkezésre, azt remélem, hogy az általam kiválasztottak töredékes biográfiái hozzájárulnak ahhoz, hogy egyes személyeknek a folyamatokban játszott szerepét jobban megítélhessük.

III. Főbb eredmények

Munkámban a magyarországi németek 1950-1970 közötti helyzetét alapvetően három szempont – a politikai hatalom céljai, törekvései és azok megvalósításának módja, a közösség, illetve tagjainak reflexiói, valamint az így meghatározható folyamat hatásai – alapján vizsgáltam.

Természetesen a nemzetiségekkel kapcsolatos döntéseket, eljárási módokat nem lehet elvonatkoztatni az országban végbement mélyreható politikai, gazdasági változásoktól. A vizsgált időszakon belül négy alperiódus különböztethető meg: a Rákosi diktatúra kiépítése, az 1956-os forradalom és szabadságharc, a megtorlások, a régi-új politikai hatalom

stabilizációja, illetve a kádári konszolidáció kezdeti évei. A nemzetiségpolitikai döntések csak az ezeket az időszakokat jellemző általánosabb hatalomgyakorlási módok, gazdaság- és kultúrpolitikai törekvések összefüggésében értelmezhetők.

A politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjeit mindenekelőtt elvi állásfoglalásai, a párthatározatok, illetve a jogszabályok, döntések alapján vizsgáltam.

Közvetlenül a kommunista hatalomátvételt követően a nemzetiségekkel kapcsolatos elvi deklarációk meghatározó toposzává a marxista-leninista nemzetiségpolitikára való hivatkozás vált, miközben annak deformált, sztálinista variánsáról volt szó. Utóbbi a kisebbségek rövid távú asszimilációjával számolt, s e cél határozta meg a nemzetiségekkel szemben alkalmazott eszközeit is.

A magyarországi politikai elit által tételezett, de konkrétan soha meg nem határozott (sztálini)-lenini nemzetiségpolitika elveit egy gyökeresen eltérő helyzetű ország viszonyai és egy teljesen más történelmi szituáció formálta. Pragmatikusan nézve, ezek az elvek adoptálhatatlanok voltak a második világháború utáni Magyarországon. A rájuk való állandó hivatkozás kettős célt szolgált. Egyrészt kifelé a politikai elitnek az e területen is a szovjet mintához, elvárásokhoz való alkalmazkodását demonstrálta, másrészt befelé a vitathatatlan állami autoritás teoretikus megalapozását szolgált. Emiatt a hangoztatott koncepció, a végrehajtás, illetve annak eredménye szükségszerűen elvált egymástól.

Meghatározó eleme a koncepciónak az automatizmus elve, ami az osztályhelyzet primátusából kiindulva a kisebbségek hosszabb-rövidebb távon való beolvadásával számolt. A politikai vezetés a proletár internacionalizmusra hivatkozva azt hangoztatta, hogy az egyén identitását a nemzeti hovatartozás helyett döntő mértékben társadalmi osztályhoz tartozása határozza meg. Ebből fakadóan az állampolgári jogegyenlőség hirdetésén túl, a külön kisebbségi igények kielégítésével csak átmeneti időre, hatalma megszilárdításáig és taktikai megfontolásokból számolt. A kisebbségi közösségek tagjaitól mindenekelőtt azt várták el, hogy jó állampolgárrá és szocialista hazafivá váljanak. Bizonyos értelemben tehát paradox nemzetiségpolitikáról beszélni, hiszen annak lényege a kisebbségek asszimilációjának elősegítése, kikényszerítése volt. Az automatizmus koncepció alkalmazása a kisebbségpolitika szovjetizálásának tekinthető.

A politikai hatalom a nemzeti, etnikai identitás mindennemű megnyilvánulását nacionalizmusként értelmezte, amit elítélt, ugyanakkor élt annak társadalomszervező erejével. A háború után végrehajtott belső telepítések következtében a vegyes-lakosságú településeken a németek és a magyar telepesek, valamint a bukovinai székelyek közötti konfliktusok – különböző intenzitással – évtizedekig lappangtak, tovább éltek. Míg a magyarországiak

önkéntesen, a hatalom által fölkinált gazdasági és politikai előnyökért hagyták el eredeti lakóhelyüket, addig a székelyek menekülését kényszerek idézték elő. Egyik csoport sem rendelkezett azonban megfelelő – tradicionális gazdatudattal párosuló – hozzáértéssel a korábban eredményes német gazdaságok működtetéséhez. A politikailag „pozitív diszkriminációt” élvező telepések munkaetikája németektől való elmaradásának negatív következményeit azonban jórészt elfedte, hogy a vizsgált korszak kezdetén már rohamtempóban folyt a kollektivizálás, illetve annak elfogadása lett az agrártársadalom megítélésének mércéje.

A stigmatizált, vagyonától megfosztott helyi német lakosság ebben a folyamatban csupán megalázott szemtanúja lehetett egykori gazdasága pusztulásának. Érthető módon, más-más okok miatt az érintett csoportokat frusztrálta a kialakított helyzet. Az alapvetően tehát a politikai hatalom által generált gazdasági-szociális konfliktusokat sok esetben még az '50-es évek végén, a '60-as évek elején is nemzeti(ségi) ellentétként tüntették föl, amivel természetesen a német kisebbségi nacionalizmus meglétét hangsúlyozták, újabb okot szolgáltatva a velük szembeni föllépésre. A magyar társadalomra nézve azonban – Bibó István szavaival élve –, nem a rablott holmival való (vissza)élés gazdasági, hanem erkölcsi következményei voltak a legsúlyosabbak. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a helyi vezetés jelentéseiben a szlovákiai magyarok és németek közötti konfliktusok soha nem nemzeti(ségi) ellentétként argumentálódtak.

További meghatározó eleme a vizsgált időszakban a nemzetiségpolitikának, hogy a kisebbségek annak nem alanyai, hanem tárgyai voltak. Már közvetlenül a háború utáni időszakban sem merült fel, később a diktatúra intézményrendszerének kiépítését követően pedig szóba se jöhetett a kisebbségek partnerként való bevonása az őket érintő állami, politikai döntésekbe. A politikai hatalom az '50-es évek elejére fölszámolta a nemzetiségek alulról építkező országos és helyi szervezeteit is. Az érdekképviselőket ellátni hivatott nemzetiségi szövetségek fölülről létrehozott, nagyon szűk mozgástérrel rendelkező, szigorú kontroll alatt tartott „kirakat” szervezetek voltak. A nemzetiségi szövetségek minimális létszámmal létrehozott központi apparátusai egyrészt kompetenciák nélkül vergődtek az alig artikulálható közösségi igények és a politikai elvárások hálójában, másrészt utóbbiak teljesíthetetlenek lettek volna a kisebbségi igények teljes negligálásával. Mégis ez a „lebegő egyensúlytalanság” biztosított némi mozgástérrel a nemzetiségi vezetők számára mind a közösség, mind a pártvezetés irányába.

Az elvi állásfoglalásokat és a jogszabályalkotást abból a szempontból vizsgálva, hogy azokban megfogalmazódik-e az egyes kisebbségekkel szembeni diszkrimináció, egyértelműen

megállapítható, hogy a háború utáni fél évtizedben vállaltan, majd leplezett formákban, de tetten érhető a különbségtétel. A délszláv kisebbség hatékonyabb érdekérvényesítését 1947-ig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) mellett működő jugoszláv misszió tevékenysége, s az a körülmény segítette, hogy a magyar kormány a délszlávoknak tett engedményektől (is) várta a magyar-jugoszláv viszony javulását. A németekkel szemben a kollektív büntetés alkalmazását megkönnyítette, hogy a nagyhatalmak a német kisebbségeket kiszolgáltatták az adott országok nemzetállami törekvéseinek. A magyar kormány szabad kezet adott a Csehszlovák Áttelepítési Bizottságnak is, azaz meg sem kísérelte fékezni, hogy az ország szlovák anyanyelvű lakosai nagyszámban hagyják el szülőföldjüket. Az 1949. évi alkotmány kimondta ugyan a Magyarország területén élő valamennyi kisebbség egyenjogúságát, ez azonban nem érvényesült. A diszkrimináció a németekkel szemben jogi értelemben egészen az '50-es évek közepéig fennmaradt. Bár az állampolgári jogegyenlőséget deklarálta a 84/1950. MT. rendelet is, de a német nemzetiséghez tartozók választójogukkal csak 1953-tól élhettek, szövetségük megalakítására pedig 1955-ben kerülhetett sor. A nemzetiségi oktatás jogi szabályozásának áttekintése azt a látszatot keltheti, hogy az évtized fordulót követően e területen valóban érvényesültek a kisebbségi jogok. A teória és praxis összehasonlítása, illetve a részletszabályok összevetése azonban rávilágít a jogi eszközökkel (is) fönntartott diszkriminációra. Ennek tipikus példája, hogy a helyi vezetők pressziójára a német anyanyelvű oktatás sok helyütt csupán a német nyelvoktatásra korlátozódott. Amit viszont nem a nemzetiségi oktatásra vonatkozó, hanem a német, mint idegen nyelv tanításának szabályai szerint valósítottak meg, ennek lehetőségét viszont rövid időn belül megszüntették. A többi nemzetiség esetében az anyanyelv idegen nyelvként való oktatása nem volt lehetséges. Ez a szabályozás tehát kifejezetten azt célozta, hogy a politikai hatalom a német nemzetiségi oktatásban részt venni akarók számát korlátozza.

Más, kifejezetten a németeket súlyosan érintő kérdések, így például a családegyesítések, a ház visszaadások kapcsán is tartósan fennmaradt az elvi deklarációk és a konkrét jogi szabályozás inkonzisztenciája. Míg az általános szintű kommunikáció megengedő, az érintettek érdekeit figyelembe vevő, gyors megoldást vetít előre, addig a konkrét szabályozás, ha megszületik egyáltalán, restriktív, bürokratikus és inkább a probléma fönntartását, mint megoldását szolgálja.

Meg kell említenünk azokat a döntéseket, jogszabályokat is, amelyek nem egy-egy nemzetiségi közösség ellen irányultak, de velük szemben csoportkötődésük miatt alkalmazták. Az eljárási mód bepillantást enged a politikai hatalom bünbakképző mechanizmusába is. A déli és nyugati határsáv létrehozásakor, illetve az erőltetett iparosítás munkaerőigényének

kielégítésekor tömegesen távolították el otthonaikból a német, illetve délszláv lakosságot. Az internálási eljárást, a kényszerlakhely kijelölést minden olyan személlyel szemben alkalmazták, akiket a hatalom a maga szempontjából veszélyesnek ítélt. Az eljárás lényegét az jelentette, hogy az önkényesen bűnösnek nyilvánított személyek bizonyítási eljárás, bírósági tárgyalás nélkül kerültek zárt táborokba. A németek és délszlávok esetében megbízhatatlanságukat közösségi hovatartozásukkal támasztották alá.

A trianoni békekötést követően a politikai elitnek a Magyarországon élő nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját különböző módon és mértékben befolyásolta az ország határain kívül élő magyar kisebbségi közösségek helyzete. Ez a szempont a vizsgált időszakban nem érvényesült. A kisebbségi kérdés Magyarországnak a szomszéd országokkal való kapcsolatában sem tematizálódott. A régió országaiban e téren (is) meghatározóbb volt a szovjet minta követése, ami ideig-óraig jegelte a kisebbségi kérdés kapcsán közöttük meglévő érdekellentéteket. E tekintetben az általam vizsgált korszak végén következett be változás, amikor az adott országok politikai vezetése föladata a kisebbségpolitikát addig meghatározó automatizmus elvét. S ezzel párhuzamosan a nemzetiségek helyzete – rapszodikusán, a bilaterális szomszédsági (párt)kapcsolatok függvényében – ismét terítékre került a kétoldalú tárgyalásokon.

A történetírás az általam vizsgált időszakot nemzetiségpolitikai szempontból a fentebb ismertetett jellemzők miatt egy korszaknak tekinti. Ezzel alapvetően egyet érve, fontosnak tartottam a korszakon belüli különbségek fölfejtését és általuk alperiódusok kijelölését. Ezáltal ugyanis lehetővé vált annak megállapítása, hogy az országos szinten végrehajtott rendszerkorrekciós lépéseket a kisebbségpolitikai dokumentumok csak részben és fáziskéséssel tükrözik vissza. Így például a Nagy Imre által 1953-ban megkezdett újszakasz politikája csak a társadalom egészére gyakorolt pozitív hatása révén érintette a kisebbségeket. A rövid ideig tartó „új szakasz” alatt, miután az ország szempontjából a nemzetiségi kérdés nem volt centrális jelentőségű, szükségszerűen nem kapott külön figyelmet. A fáziskésésre pedig jó példa, hogy az 1956-os forradalmat követően csak 1960-ban, az anyanyelvű oktatás megszüntetése révén válik egyértelművé, hogy az 1958-as párthatározatban hangoztatott elvekkel ellentétben a kisebbségeknek a korábbiaknál is represszívebb nemzetiségpolitikával kell szembesülniük.

A politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos állásfoglalásai kapcsán kiemelendő még, amire már korábban is utaltam, hogy a dokumentumok megfogalmazása általános, konkrét kötelezettségvállalásokat alig tartalmaznak, nyelvezetük viszont visszatükrözi a rendszeren belüli ideológiai nyitási-zárási folyamatokat. Különösen jól megfigyelhető ez az '50-es évek

végén, amikor a dokumentumok semmitmondóvá, üressé válnak, információ értékük alig van, s ideológiai frázisok uralják. Hasonlóan sokat mond a politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjéről a dokumentumok titkos minősítése.

Megkerülhetetlen volt az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálata, mert csak ez teszi lehetővé a politikai hatalom valódi céljainak megvilágítását, s azzal kapcsolatosan az érintett társadalmi csoport reakciójának, mozgásterének megállapítását. Ez utóbbi szempontra azért is külön figyelmet fordítottam, mert a vizsgált időszakban a nyílt, demokratikus eljárási keretek hiánya miatt a társadalmi kontroll egyáltalán nem érvényesülhetett. Azaz az érintett csoportnak, jelen esetben a német kisebbségnek nem volt lehetősége arra, hogy a meghozott döntések negatív hatásait korrekciós lépések kikényszerítésével csökkentse. Más utakat és módokat kellett tehát találnia az egyszerre jelenlévő túlszabályozottság, illetve szabályozatlanság útvesztőiben, hogy a rendelkezések hátrányos következményeit csökkentse.

Az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálata mindenekelőtt az eljárási mód kontinuitására világít rá. Nevezetesen: a politikai hatalom kisebbségekkel szemben alkalmazott módszerei a második világháború után, egy a korábbiaktól gyökeresen eltérő kül- és belpolitikai helyzetben, más ideológiai érvelés alapján, de megegyezett a két világháború közötti évtizedekben alkalmazottakkal. Láthatóan ezt az a körülmény sem befolyásolta, hogy a háború után a német kisebbség a különböző politikai erők hatalomért folytatott harcában már semmilyen alkupozícióval nem rendelkezett.

Mint láttuk, az eljárási mód egyik lényegi eleme volt, hogy a kisebbségi vezetőkkel folytatott tárgyalásokon az államhatalom alapvetően megértést tanúsított, számtalan kisebbségi kérést jogos igénynek ismert el, azok teljesítését azonban negligálta, vagy évekig halogatta. Másik meghatározó eleme ennek az eljárási módnak, hogy a sok évi késéssel az államigazgatás legfelsőbb szintjén megszületett pozitív döntések, jogszabályok végrehajtását a közép- és alsófokú igazgatási szintek megakadályozták, vagy hatékonyan fékeztek.

Ez utóbbi kapcsán az a kérdés, hogy a közép- és alsófokú igazgatás ellenállása mennyiben saját véleményének kifejeződése, és mennyiben az államhatalom által támogatott eljárási mód. A jelenségben nyilvánvalóan mindkét törekvés közrejátszik, ezek mértékének megállapítására azonban nem vállalkozhattam. Annyi azonban leszögezhető, hogy a közép- és alsófokú köz- és szakigazgatási apparátusnak még egy diktatórikus államberendezkedésben is van mozgáster. Egyrészt valamennyi megyében az objektív körülményekből fakadó nehézségeket, a kényszmigráció következtében fölhalmozódott szociális, gazdasági feszültségeket a németek hátrányára igyekeztek orvosolni, másrészt az azonos jogi szabályozás ellenére a végrehajtás során eltérő eljárási módokkal találkozhatunk. Míg egyes

megyei vezetők megértést tanúsítottak a németek sorsa iránt, mások túlteljesítették a központi elvárásokat. A végrehajtás vizsgálatakor tehát a funkcionáriusok személyes meggyőződése, ambíciói, szocializációja, mint rendszerstabilizációs tényező, nem hagyható figyelmen kívül.

Visszatérve alapfölvetésemhez, a közép- és alsófokú apparátusok tagjai, e testületek mozgástere ellenére, semmiképpen nem tudták volna ilyen mértékben fékezni, s még inkább megakadályozni a jogszabályok végrehajtását, ha ehhez felettes szerveiktől nem kapnak – legalább hallgatólagos – támogatást. Az általam vizsgált időszakban egyetlen olyan esetet sem sikerült rekonstruálni, amikor valamely megyei vezetőt, vagy hivatalnokot a németekkel szembeni túlkapás, a nemzetiségi oktatás megakadályozása, vagy bármely más a kisebbség jogait korlátozó magatartása miatt felelősségre vontak volna.

Ez az eljárási mód, megítélésem szerint, a döntéshozók és végrehajtók közötti szereposztás része, ami természetesen szintén felülről irányított. Végletesen leegyszerűsítve: a politikai hatalom jó döntései, a végrehajtás során, látszólag tőle függetlenül sérülnek, módosulnak. A kisebbségi jogok gyakorlati érvényesülését sokféle módon – a jogi lehetőségek nyílt tagadása, az információk visszatartása, a döntési kompetenciákkal való visszaélés, áttekinthetetlen bürokratikus eljárási rend alkalmazása, felelősség áthárítása révén – korlátozták.

Ezekkel az eszközökkel az igazgatási hierarchia valamennyi szintjén éltek. Itt most csak a családegyesítések során alkalmazott módszerre utalnék, ahol nemcsak az érintett személyek, de az eljárást lefolytatni hivatott minisztériumok sem kaptak információt arra vonatkozóan, hogyan kell eljárniuk. Az egymásnak gyökeresen ellentmondó utasítások – például a kérvények befogadása kizárólag a belügyminisztérium kompetenciája, vagy a külügyminisztériumhoz is benyújthatók – az államigazgatás legfelsőbb szintjeinek együttműködésében is zavart okozott. A két minisztériumnak a probléma kapcsán kialakított állásfoglalásai rávilágítanak arra, hogy más megoldási alternatívákat preferáltak. Míg a belügyminisztérium az érintettek kizárását, fedett, átláthatatlan, számára teljesen szabad kezlet biztosító, tehát önkényes eljárási rendet kívánt, addig a külügyminisztérium az érintettek érdekei, illetve a külpolitikai megfontolások miatt a probléma mielőbbi, szabályozott, kiszámítható megoldását szorgalmazta.

A két minisztérium közötti kompetencia-viták a konkrét ügyön túlmutatóan jellemzik a kisebbségeket érintő jogszabályok, elvi deklarációk végrehajtását. A döntések nem egyértelmű operacionalizálása révén zavar keletkezik, kompetencia vita alakul ki a végrehajtásban részt vevő szervezetek között, az érintettek már csak ebből fakadóan sem jutnak egyértelmű információhoz, ami megakadályozza, hogy az adott jogi lehetőségekkel

élni tudjanak. Az említett példánál maradva könnyen elképzelhető, hogy milyen kálváriát kellett megjárnia családgyesítési kérelme intézésekor annak az egyszerű falusi parasztembernek, aki mindenfajta ügyintézésben járatlan volt.

A különböző szintű hivatalok saját felelősségének elfedésére gyakran használták a háritást. Különösen jellemző volt ez a német nemzetiségi oktatás bevezetése kapcsán, ahol az elvi döntés már 1951/52-ben megszületett, de a hegyek vajúdása eredménytelen maradt, azaz fél évtized múlva is alig néhány iskolában folyt németül az oktatás. A hivatali, hatalmi indoklás szerint a szülők nem éltek, nem akartak élni ezzel a lehetőséggel. Kétségtelen, hogy a németekben a politikai stigmatizáció következtében kialakult félelmi, védekezési reflexek működtek. Ugyanakkor a végrehajtás igen részletes, minden körülmény figyelembe vételére kiterjedő végigkövetése megmutatta, hogy ez a fajta hivatkozás épp a helyi vezetőknek a folyamatot akadályozó tevékenysége elfedésére szolgált. Számtalan példa igazolja, hogy a német szülőknek sok helyütt csak konfliktusok vállalása révén sikerült elérni a német nyelv oktatásának bevezetését.

A két jelenség – a németek félelmi reakcióiból fakadó elutasítás, és a helyi vezetés akadályozó eljárása –, s emellett számos más praktikus ok együtt vezetett ahhoz, hogy az általam vizsgált korszakban a közösség létszámához viszonyítva elégtelen számú intézményben a német anyanyelvű oktatás súlypontja a heti néhány órában folyó nyelvtanítás maradt. A jelenségek erőssége, illetve az okok egymásra hatása településenként, illetve a vizsgált időintervallumon belül a körülmények függvényében változott.

Általánosan használt eljárási módnak tekinthető az is, amikor a hatalom ígéretet tett a probléma rendezésére, alibi cselekvéssel fönntartotta a megoldás-keresés látszatát, majd érdemi előrelépés nélkül a kérdés tematizálása kikerült a kommunikációból. Részben ez történt a családgyesítések kapcsán, amikor hosszantartó, konfliktusokkal terhelt tárgyalások eredményeként 1953-ban csupán néhány fő szabályt rögzítő megállapodás született az NDK-val. Miután a gyakorlatban a megállapodás szükségszerűen nem működött, az 1950-es évek végén újabb tárgyalássorozat kezdődött, ami hasonlóan semmitmondó megállapodást eredményezett. A családgyesítések egészen a '60-as évek végéig elhúzódtak, de átfogó és átlátható szabályozás nem született a probléma rendezésére. Ezzel természetesen egyrészt fönntartották az érintettek államhatalommal szembeni kiszolgáltatottságát, másrészt biztosították az önkényes eljárás lehetőségét. Hasonló folyamat figyelhető meg a házvisszaadások kérdésében is. Az 1956-os forradalmat követően a politikai hatalom több ígéretet is tett a németek egyik legégetőbb egzisztenciális kérdésének rendezésére. Az évekig tartó egyeztetés eredményeként már a konkrét jogszabály-tervezet is megszületett,

elfogadására azonban nem került sor. A politikai hatalom számára továbbra is fontosabb volt a németek egzisztenciális talpra állásának akadályozása, mint az államosított házak rohamos értékvesztése, az ország gazdasági érdeke.

Mindkét utóbb említett eset illeszkedik a politikai vezetésnek az 1956-os forradalom utáni kisebbségekkel szembeni viselkedésébe. A nemzetiségi vezetők is úgy ítélték meg, hogy miután a forradalomban külön kisebbségi követelések nem, vagy alig argumentálódtak, illetve a közösségeknek a hatalma stabilizációját mindennél fontosabbnak tartó új politikai vezetés mögött való fölsorakoztatása révén alkupozíciók erősödtek, erősödhetnek. Ezért 1956 decemberében és a következő év tavaszán közösen kérték, hogy a szövetségek felügyeletét közvetlenül a minisztertanács lássa el, a kisebbségek ügyeivel pedig egyetlen szakminisztérium foglalkozzon. Bár erre Kállai Gyula ígéretet tett, a minisztertanácsi előterjesztés, ami főként a németek és délszlávok felé szóló gesztus lett volna elkészült, de a testület nem tárgyalta. A nemzetiségi vezetőknek nem sikerült elérni, hogy a kisebbségekkel kapcsolatos ügyek az állami hierarchia egy magasabb szintjén jelenjenek meg. Ehelyett a szövetségek és a különböző állami és pártszervek hatékonyabb együttműködésének koordinálására kormánybiztost neveztek ki, aki az állami szervezetekkel folytatott tárgyalásokon hatáskörrel nem rendelkezett. Így a poszt létrehozása inkább a nemzetiségi vezetők ellenőrzését, semmint segítségét szolgálta. A megengedő kommunikáció tehát valójában a színpalak mögött zajló folyamatok elfedését, ebben az esetben az 1958-as párthatározat előkészítését, mint a valódi szándékok megjelenítését szolgálta.

Az elmélet és gyakorlat közötti ambivalenciát erősíti, hogy az elvi döntések hatása a kisebbségi intézményrendszerben nem egy időben, hanem jelentős fáziskéséssel érvényesült, s más mélységű következményekkel járt. Így az egyes területeken – oktatás, nemzetiségi sajtó, a szövetség tevékenysége – megállapítható alperiódusok időhatárai, amire az adott fejezeteknél részletesen kitértem, különböznek egymástól. Az 1958-as párthatározat negatív hatása azonban valamennyi területen kimutatható. Nyilvánvaló, hogy a legmélyrehatóbb következményekkel az anyanyelvi oktatás 1960. év eleji megszüntetése járt. De ebben az évben távolították el a Német Szövetség nacionalistának bélyegzett munkatársait is, megnehezítették a kulturális csoportok működését és újak létrehozását. Figyelemre méltó, hogy a '60-as évek elején egy rövid ideig ezzel ellentétes folyamat zajlott le a Neue Zeitung-nál. Az addig a közösség számára zömében érdektelen világpolitikai kérdésekkel foglalkozó cikkeket fölváltották a németiség helyzetére valóban reflektáló, csoportidentitásuk erősítését szolgáló írások, amit a hatalom csak rövid ideig tolerált. Így 1963-ban ezen a területen is bekövetkezett a váltás.

Az állam által létrehozott kisebbségi intézményrendszer voluntarista szemléletet tükrözött, ami szintén a nemzetiségi oktatás területén mutatkozott meg leginkább. A politikai hatalom figyelmen kívül hagyva az intézményi struktúra működési zavarait, hatékonyságát, a célok megvalósulását kizárólag az oktatásban résztvevő gyerekek számával támasztotta alá. A kisebbségi intézményrendszer másik fontos jellemzője, hogy oktatási és kulturális területre korlátozódott. Ez utóbbi esetében pedig kizárólag a folklór hagyományok megőrzésére helyeződött a hangsúly. Politikai, gazdasági érdekérvényesítésük szóba sem jöhetett.

A német kisebbség minimális eszközökkel rendelkezett, hogy a fent ismertetett folyamatok negatív következményeit csökkentse. Megítélésem szerint, mind egyéni, mind csoportos szinten az alkalmazkodó ellenállást választotta. Egyfelől állampolgári kötelességei maximális teljesítésével – beszolgáltatás, adók –, csoportként, közösségként való manifesztációja háttérbe szorításával eleget tett a politikai hatalom elvárásainak. Másfelől igyekezett kihasználni azokat az intézményes kereteket, amit felkínáltak számára. Az anyanyelvi oktatás lehetőségével – mint láthattuk – sok helyütt a megfélemlítés ellenére is éltek, illetve élni akartak. A közösség a Német Szövetséget és vezetőit kezdetben bizalmatlanul fogadta, a kizárólag felülről létrehozott, szigorú kontroll alatt tartott szervezetre, mint az állami ellenőrzés eszközére tekintet. Rövid idő elteltével azonban a német kisebbség tagjai lehetőséget is láttak az autonómiával gyakorlatilag nem rendelkező Szövetségben. Ezzel magyarázható, hogy Wild Frigyesnek néhány év alatt sikerült kiépítenie a helyi aktivisták hálózatát, akik a politikai üzeneteket sulykoló nagygyűlések szervezése mellett, a helyi német nemzetiségi kulturális élet motorjaivá is váltak. A helyi kulturális csoportok nemcsak a hagyományok megőrzésében játszottak szerepet, de más területeken is megerősítették a csoportkohéziót.

Megítélésem szerint Wild Frigyes kiegyensúlyozó szerepet töltött be, s alapvetően jó reálpolitikusnak bizonyult. A politikai vezetéssel el tudta fogadtatni, hogy elvárásait csak akkor tudja hatékonyan teljesíteni, ha a német kisebbség igényeit is, legalább minimálisan figyelembe veszik. Egyfelől hűen közvetítette tehát a közösség felé a politikai üzeneteket, a nyugat-német fellazító politikát elítélte, de nem hagyta figyelmen kívül, hogy a magyarországi németek túlnyomó többségét az NSZK-ba telepítették. Elfogadta ugyan, hogy a Szövetség a Landsmannschaftokkal nem tarthat kapcsolatot, de síkraszállt a kitelepítettek és itthon maradottak differenciált megítéléséért. A családegyesítések és rokonlátogatások ügyét igyekezett előmozdítani, nem fogadta el a kollektív bűnösség stigmát, s a '60-as évek elejétől egyre több helyen hangoztatta a magyar állam által a németiséggel szemben elkövetett hibákat. Megítélésem szerint tehát mind a Szövetség vezetői, mind a közösség egy része hatékonyan

élt a számára biztosított szűkre szabott lehetőségekkel. Minden területen – 1951-ben néhány kultúr csoport alakítása, 1952-ben a német anyanyelvi oktatás bevezetése – kitöltötte azt a teret, amit az állam föl kínált számára. Egyéni szinten nem zárkóztak el attól sem, hogy a gazdasági szervezetekben, a közigazgatásban szerepet vállaljanak. A '60-as évek elejétől egyre több helyi vezető került ki körükből.

Hasonló folyamat játszódott le a Neue Zeitung kapcsán is. Az első években a közösség szempontjából teljesen indifferens tematika és a nyelv miatt is elutasították a lapot. Az idősebb korosztály kizárólag valamely német nyelvjárást beszélte. S bár nehezen megvalósítható lett volna, hogy a Neue Zeitung valamely magyarországi német nyelvjárás standardizált változatát használja, ettől még a közösség tagjainak egy része, a német irodalmi nyelv használatára, mint a hatalom által uralt nyelvre tekintett. A lap tematikai megújításához kapcsolódóan 1962-ben a különböző német nyelvjárásokról szóló cikkeknek azért volt jelentősége, mert időbeli dimenziót adott a használt nyelvváltozatoknak, de nem hagyott kétséget afelől, hogy a standardizálás megkerülhetetlen, azaz „identitásukon belül” kínált egy modernizációs jövőképet is.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a német kisebbséggel kapcsolatos elvi deklarációk, a jogszabályok által biztosított lehetőségek és ezeknek a gyakorlatban való megvalósítása jelentős eltéréseket mutat. A németek számos területen elsősorban a közép- és alsófokú igazgatási apparátusok ellenállása miatt nem élhettek jogszabályban biztosított jogaikkal, ami a politikai vezetés hol rejtett, hol nyílt támogatásával valósult meg. A közösség a vele szemben alkalmazott állami represszió hatásának csökkentésére, más társadalmi csoportokhoz hasonlóan, az alkalmazkodó ellenállást választotta.

A munkámban ismertetett folyamatoknak a német kisebbségre gyakorolt hatása vizsgálatakor meg kell különböztetni a közösség társadalmi helyzetére, illetve nemzeti identitására gyakorolt hatását. Míg a társadalmi státuszban bekövetkezett változás egyértelmű, negatív következményei rövid távon is csökkenthetők, addig a nemzetiségpolitikának, illetve a kiterjedt struktúraváltásnak a német nemzetiség identitására gyakorolt hatása rejtettebb, a változások csak hosszabb időintervallumban értelmezhetők.

A háború utáni években a kollektív stigmatizáció következtében a német kisebbség tagjai a társadalom többi csoportjától elkülönültek, bezárkóztak, lokális szinten a közösség megerősítette belső kohézióját és csoporthatárait, ami kifelé azonban nem minden esetben manifesztálódott. A túlélést szolgálta, hogy a kollektivizálás során saját tsz-eket alakítottak, vagy adott szervezeten belül külön brigádokat hoztak létre. Ez az attitűd érvényesült a falut elhagyó, különböző ipari üzemekben munkát vállalóknál is. A teljes egzisztenciális

kiszolgáltatottságban a mindennapokban némi fogódzót adott, hogy a munkavégzés során támaszkodhattak azokra a tapasztalatokra, amit a közös szocializáció, az azonos munkakultúra jelentett. A bezárkózás, az elkülönülés a háború utáni évtizedben védelmi reakció volt, a túlélés záloga. Mérhetetlen szorgalommal, egymás segítségével már rövid távon is képesek voltak az egzisztenciális ellehetetlenítés hatásait mérsékelni. A sikeresen működtetett termelőszövetkezetek nemcsak a kényszerű egzisztenciális újrakezdés létalapját jelentették, de a közösen elért eredmények a csoport identitást is erősítette. Nem véletlen, hogy a politikai hatalom az '50-es évek végén a kollektivizálás második hullámában megtiltotta a 'nemzetiségi', különösen német tsz-ek alakítását, a meglévőket pedig más gazdálkodó szervezetekkel való fuzionálásra kötelezte. Ez a hatalmi törekvés egyszerre szolgálta nem csak a németek belső csoportkohéziójának a gyöngítését, de a telepese csoportok sikertelen gazdálkodási tevékenységének az elfedését is. Az összevonásokkal nivellálták az egyes társadalmi csoportok között szaktudásban, munkakultúrában meglévő számottevő különbségeket, ami a vegyes lakosságú községekben azzal a hatással járt, hogy az etnikai különbségek elvesztették szociális csoportképző relevanciájukat.

A kollektív büntetés, a külső nyomás megerősítette a közösség tagjainak egymás iránti szolidaritását és fölülírta a közösségen belüli politikai törésvonalakat. A Németországból visszaszökötteket segítették, a házaikból kitett családokat befogadták. A kollektív bűnösség stigma fölülírta a Volksbundhoz való viszony közösségen belüli argumentációit. A tabusítás azonban hosszú évtizedekre megakadályozta, hogy a magyarországi németek a két világháború közötti történelmüket differenciáltan ítélik meg.

A falusi társadalom többi csoportjához hasonlóan az élet bizonyos területein működött a kontinuitás, azaz egy adott személy közösségen belüli megbecsültségét, státuszát továbbra is a lokális társadalmon belül korábban elfoglalt helye, szerepe határozta meg.

Az össztársadalmi folyamatoknak a német kisebbség identitására gyakorolt hatása kétirányú volt. Egyrészt a sorsközösség növelte a csoportkohéziót, és megerősítette a nemzeti identitást, a falvak tömeges elhagyása, az állami represszió pedig asszimilációs kihívást jelentett. Csak további lokális kutatásokkal igazolható, hogy az ellentétes előjelű hatások régióként milyen mértékűek lehettek.

A trianoni Magyarország területén maradt nemzetiségek asszimilációja egészen a rendszerváltásig folytatódott. Ez a trend a rendszerváltást követő évtizedekben – amit a 2001. és a 2011. évi népszámlálás adatai is visszaigazolnak – több nemzetiség esetében megtorpant, intenzitása csökkent, sőt a németek esetében a disszimiláció jelei is megfigyelhetők.

Az asszimiláció vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy azt az adott közösség immanens tulajdonságai, a többségi társadalommal való együttélésének módja, valamint állampolitikai tényezők határozzák meg. A második világháború utáni másfél-két évtized asszimilációs trendjére jelentős hatást gyakorolt a kényszermigráció – ami csak a románokat nem érintette – és az állam által alkalmazott politikai stigmatizáció. Ehhez járult a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése, illetve az erőltetett iparosítás következtében a paraszti társadalom fölbomlása, tagjainak városokba áramlása. Ez a modernizációs folyamat hatványozottan érintette a nemzetiségek tagjait. Következtében szórványosodásuk tovább növekedett, ami fölgyorsította a nyelvvesztés, nyelvváltás folyamatát.

A represszív állami törekvésekre a közösség tagjai három módon reagáltak: egy része mindvégig megtartotta németiséghez tartozásának tradicionális jegyeit – nyelv, szokások, viselet –, egy másik része elrejtette azt, egy harmadik része pedig föladta német kisebbségi csoportkötődését. E csoportok nagysága nem megállapítható, egymáshoz viszonyított nagyságuk állandóan változott. A jelenleg vizsgált időszakon túlmutató tendenciákat is figyelembe véve, megállapítható, hogy a '80-as évek elejétől a nemzeti identitásukat korábban elrejtők, a korábbi tradicionális etnikai elemekre építve, de azoktól el is térve mobilizálták nemzeti(ségi) identitásukat. A nyelv identitásban betöltött szerepét más elemek vették át, illetve a '80-as évek közepétől a szülők tömegesen preferálták gyerekeik német nyelvtanulását, amiben szerepet játszott a nyelvtudás felértékelődése is.

A német kisebbség tehát a vizsgált időszakban az össztársadalmi folyamatokban etnikai, társadalmi csoportként nem játszhatott aktív szerepet. Egyéni és közösségi tevékenysége arra korlátozódott, hogy a különböző változások hátrányos következményeit csökkentse. Megítélésem szerint azonban a legsúlyosabb következménnyel az járt, hogy a politikai hatalom a németekkel szemben állampolgári jogegyenlőségük deklarálását követően még évtizedekig használta a kollektív bűnösség toposzát.

Minden kutatás szükségszerűen újabb megválaszolandó kérdéseket generál. Munkám során megerősödtem abban, hogy a magyarországi németek teljes szocialista korszakra vonatkozó történetének a hasonló részletességgel való földolgozása szükséges ahhoz, hogy a háború utáni politikai, gazdasági struktúraváltásnak a közösség nemzeti identitására, identitás összetevőire gyakorolt hatását árnyaltabban elemezhesük. Az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani a német kisebbség külkapcsolatokban játszott szerepére, a szétszakított közösség kapcsolattartásának módjára és változásaira. Keveset tudunk a német kisebbség belső integráltságáról. A felszínen jószerevével csak az állam által láttatott kép jelenik meg, ezért

szükséges lenne a tényleges kohéziót biztosító belső működési mechanizmusok, az emberek közötti viszonyok, a kisebbségi elit kiválasztódásának vizsgálata. Az Alltagsgeschichte felé fordulás pedig a helyi társadalmon belüli különböző csoportok interakcióira, az értékorientáció változásaira vonatkozóan hozhatna új eredményeket.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

1. Tóth Ágnes: A nemzetiségpolitika újragondolása (1965-1970). – Kisebbségkutatás, 2017. 1. 7-31.
2. Tóth Ágnes: A nemzetiségi iskolák szakfelügyelete. – Regio, 2017. 1. 72-108.
3. Ágnes Tóth: Integration im Prinzip – Diskriminierung in der Praxis. Die Deutschen in Ungarn 1948-1956. In: Integration oder weitere Diskriminierung? Die Lage der deutschen im Karpatenbecken in den 1950er Jahren. Symposium der Konrad-Adenauer-Stiftung und der Landesselbstverwaltung der Ungarndeutschen vom 19. Januar 2016 in Budaörs/Wudersch. Budapest, Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. Auslandsbüro Ungarn. 2016. 25-36.
4. Tóth Ágnes: Integráció elméletben – diszkrimináció gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948-1956. – Pro Minoritate, 2016. Nyár. 47-55.
5. Ágnes Tóth: Möglichkeiten der Familienzusammenführung der in die DDR vertriebenen deutschen Familien aus Ungarn (1948-1950). In: Verordnete Nachbarschaften. Transformationsprozesse im deutsch-polnisch-tschechischen Grenzraum seit dem Zweiten Weltkrieg. (Hrsg. Uta Bretschneider–Sönke Friedrich–Ira Spieker.) Dresden, Thelem. 2016. 181-205.
6. Tóth Ágnes: Emberek-sorsok-hivatalok-eljárási módok. In: Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanötéves Gyarmati György tiszteletére. (Szerk. Slachta Krisztina–Bánkúti Gábor–Vonyó József.) Pécs, Kronosz Kiadó. 2016. 251-265.
7. Tóth Ágnes: A német nemzetiségi oktatás újjászervezése Magyarországon (1950-1952). – Levéltári Szemle, 2015. 1. 29-43.
8. Tóth Ágnes: Az NDK-ba kitelepített magyarországi németek családegyesítési lehetőségei (1948-1950). – Forrás, 2015. 7-8. 44-62.
9. Tóth Ágnes: A nemzetiségi oktatás irányításának szervezete és tevékenysége Magyarországon az '50-es évek első felében. – Iskolakultúra, 2015. 9. 75-89.

10. Ágnes Tóth: Struktur und Tätigkeit der Leitung des Minderheitenunterrichts in Ungarn in der ersten Hälfte der 1950er-Jahre. In: 25 Jahre Erinnerung an das geteilte Europa. (Hrsg. Elisabeth Fendl–Tilman Kasten–Werner Metzger–Michael Prosser–Schell–Hans-Werner Retterath–Teresa Volkl.) Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde Band 56. Münster-New York, Waxman Verlag. 156-171.
11. Tóth Ágnes: Nemzetiségi oktatás Magyarországon, 1945–1950. In: Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bösze Sándor emlékére. (Szerk. Mayer László–Tilcsik György.) Magyar Levéltárosok Egyesülete, Megyei és Városi Levéltárak Vezetőinek Tanácsa. Budapest, 2015. 319-326. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai; 14.)
12. Tóth Ágnes: Megfigyelési szempontok és megfigyelték egy több nemzetiségű községben (Vaskút, 1950-1957). – Történelmi Szemle, 2014. 2. 251-268.
13. Tóth Ágnes: Nemzetiségi oktatás Magyarországon az 1950-es évek második felében. – Századok, 2014. 4. 1385-1424.
14. Pártállam és nemzetiségek 1950-1973. (Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Ágnes.) Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. 2003.